

BOEKBESPREKINGEN

Abbink, J. & H. Vermeulen, *History and Culture. Essays on the work of Eric R. Wolf*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992, 113 pp., 830 fr.

Dit boek is een verzameling essays, die elk commentaren of marginalia zijn bij het werk van de Amerikaanse antropoloog van joods-Duitse afkomst Eric R. Wolf. De teksten lezen aangenaam en hebben als bijkomende verdienste Wolfs oeuvre, en vooral zijn *Europe and the People Without History* (1) (het magnum opus waaraan de meeste artikelen refereren) in het daglicht te plaatsen.

Wolfs oeuvre wordt gekenmerkt door een kritiek op de isolationistische neigingen van de antropologie: veldstudies leiden enkel tot begrip van het lokale, niet tot het verstaan van grotere samenhangen. Om dit te verhelpen, grijpt Wolf terug naar het marxistisch begrippenkader, en meer bepaald naar de traditie van de politieke economie, die de nadruk op produktieverhoudingen legt. Zijn grote belangstellingsterrein is de interactie tussen centrum en periferie, tussen de expansieve Europese handels- en industriële activiteiten en samenlevingen elders in de wereld. Hij interesseert zich vooral voor de cultuurveranderingen binnen die perifere samenlevingen als reacties op de Europese penetratie.

Zelfs al kan Wolf worden verweten een aantal culturele aspecten nogal utilitair te duiden, toch biedt zijn model een aantal voordelen: door de nadruk op interactiepatronen laat het toe te zien dat de zgn. primitieve samenlevingen wel degelijk geschiedenis hebben, en dus niet in een natuurlijke staat van geschiedenisloze onschuld leven. Het maakt ook duidelijk dat de periferie steeds de invloeden van het centrum in termen van de eigen cultuur verwerkt, maar ook dat de wisselwerking tussen centrum en periferie ongelijk verloopt en de periferie steeds in een ondergeschikte positie houdt en die ondergeschiktheid eerder versterkt (wat inderdaad het ontwikkelingsmodel, waarbij verondersteld wordt dat de Derde Wereld door Westerse modellen te kopiëren deze ooit zal evenaren, in vraag stelt).

De essays in *History and Culture* willen noch Festschrift noch hagiografie zijn, maar een kritische bijdrage leveren tot de ontwikkeling van de door Wolf voorgestelde modellen. De introductie (Anton Blok) geeft een overzicht van het leven (onvolledig, aangezien de man nog leeft) en het oeuvre van Wolf. De nadruk wordt gelegd op zijn overschrijden van de grenzen van de antropologie, en het integreren van de antropologische problematiek in een meer globale visie op de samenleving. Ook wordt erop gewezen dat grenzen een belangrijke rol spelen in Wolfs oeuvre - zoals zijn onderzoek

naar de nationale identiteit van Mexico, of het afbakenen van etnische grenzen in Zuid-Tirol.

Capitalism and tactical power (Rod Aya) voert een polemiek met Wolfs theorie over moderne boerenrevoluties. De auteur betwist Wolfs opvatting, als zouden deze revoluties tegen het kapitalisme gericht zijn. Deze theorie wordt onvoldoende of niet door bewijsmateriaal ondersteund, en lijkt eerder een voorbeeld van een theoretisering van een emotioneel gedreven visie. Een tweede element van Wolfs benadering van boerenrevoluties, dat het de mate is waarin boeren de beschikking hadden over tactische macht die het succes van dergelijke revoluties verklaart, wordt daarentegen uitstekend ondersteund door verschillende voorbeelden uit de twintigste eeuw.

Rome and the people without history (Jan Slofstra) is een boeiende denkoefening, waarbij het centrum-periferie-model wordt gebruikt om de relatie tussen Rome en de barbaarse grensvolkeren (Galliërs en Germanen) te begrijpen. De auteur toont hoe stam- en staatsvorming mede gelieerd waren aan de handels- en politieke expansie van het Romeinse rijk.

Slave raiders and the people without history (Walter E.A. van Beek) geeft een detailbeschrijving van een element, kort geduid in Wolfs *Europe and the People Without History*, de "shatter zones" in Afrika, gebieden waar de bevolking voortdurend ten prooi was aan slavenjagers. Deze bijdrage beschrijft hoe volkeren in dergelijke zones zich naargelang de context - zowel op te vatten als de fysieke omgeving als de eigen culturele traditie - op sterk uiteenlopende wijzen organiseerden om zich tegen raids van slavenjagers te beschermen, met sterk verschillende culturen als gevolg.

Economy and society in southwest Ethiopia (Jan Abbink) geeft een fascinerend beeld hoe ook in een context waar Europese en koloniale penetratie minimaal waren, stamvorming (bij de Tishana) gerelateerd is aan een bredere context van verandering en te omschrijven valt als een reeks van adaptieve antwoorden binnen een bredere sociaal-economische context. Het (her)definiëren van de eigen cultuur en het opslorpen van elementen uit andere culturen die deze aanpassingen vereisen stelt het probleem van identiteit: de Tishana koesteren een nostalgie naar hun heroïsch verleden, maar beschrijven tegelijk dat verleden alsof het een ander volk betrof.

De epiloog (Jan Abbink) tenslotte, geeft een kritische bespreking van een aantal problemen binnen Wolfs conceptueel apparaat: het politiek-economisch determinisme (waarbij de invloed van het centrum overgeaccentueerd, en de verschillen in reactie van de periferie onderschat worden), de nadruk op produktiewijze, die andere maatschappelijke aspecten onderschat (bv. de centrale plaats ingenomen door reproductie in tribale samenlevingen), en tenslotte het probleem van cultuur, dat bij Wolf ertoe neigt utilitaristisch gebruikt te worden. De auteur suggereert een aantal lijnen om een dergelijke beperkte visie te doorbreken, bijvoorbeeld door Bourdieu's *habitus*-concept ook een etno-culturele betekenis toe te kennen. Hoe de cultureel-cognitieve en de materieel-politieke dimensies van samenlevingen in hun onderlinge betrokkenheid te begrijpen blijft echter problematisch. Dit belet echter niet dat Wolfs unitaire visie een belangrijke verdienste en verworvenheid is, die ook voor verder onderzoek enkel stimulerend kan werken.

Deze verzameling teksten biedt een evenwichtig beeld van de mogelijkheden en vragen die het oeuvre van Wolf oproept. Wolfs nawoord beaamt dit: hij omschrijft zijn bijdrage als het aanbrengen van denkwerktuigen, niet als een magische formule. Uiteindelijk, stelt hij, blijft, zoals vroeger, ons vermogen om cultuur te begrijpen en te verklaren on(der)ontwikkeld.

Michel Huysseune

Baisier, L. & M. Albertijn, *Werken in kringen, kwaliteit in overleg. Werkoverleg en kwaliteitskringen in Vlaanderen.* Brussel: Serv-stichting Technologie Vlaanderen, 1992, 258 pp., 450 fr.

Dit boek handelt, zoals de ondertitel reeds laat verstaan, over kwaliteitskringen en werkoverleg in Vlaanderen. De gegevens zijn afkomstig uit een literatuurstudie, uit een survey uitgevoerd in 1989 in 45 bedrijven die experimenteerden met verschillende vormen van werknemersparticipatie en uit een gevalstudie in 1990 in 5 Vlaamse bedrijven waar expliciet gezocht wordt naar de relatie tussen werknemersparticipatie en ontwikkelingen in de bedrijfs- en arbeidsorganisatie, het personeelsbeleid en de invoering van nieuwe technologieën.

Veel aandacht in de literatuurstudie ging naar de redenen waarom bedrijven hun werkplekparticipatie invoeren. Voor de onderzoekers gaat het om: productieproblemen, financieel voordeel voor het bedrijf, een grotere betrokkenheid van het personeel en/of druk vanuit de wetgeving of een concern. Maar de focus van het door de onderzoekers gebruikte begrip 'werknemersparticipatie' blijft zoek. En wie voor Vlaanderen een helder en representatief overzicht van overlegvormen verwacht komt bedrogen uit.

Na de literatuurstudie pakt het boek uit met een extensieve analyse van werkplekparticipatie in vijf bedrijven in Vlaanderen (Electrabel Gent, Janssen Pharmaceutica Beerse, Monsanto Antwerpen, Teepak Lommel en Vynckier Gent).

Na kennisneming van de methodologie lezen wij dat de twee bestudeerde vormen van werkplekparticipatie een andere wijze van werken, denken en communiceren in het bedrijf vertegenwoordigen. Dit stelt andere eisen aan het management, het middenkader, de werknemers en de organisatiestructuur. De productie- en arbeidsorganisatie moeten met dit gestructureerd overleg rekening houden. In een aantal gevallen waar men zeer sterk op flexibiliteit mikt, wordt gestructureerd overleg zelfs een noodzaak om de organisatie naar behoren te laten functioneren. De vijf onderzochte bedrijven blijken ook een soort overlegcultuur te hebben ontwikkeld. Werkoverleg en kwaliteitskringen gaan soms samen in één bedrijf of krijgen het gezelschap van andere overlegvormen als veiligheidsgroepen op afdelingsniveau, gebruikersparticipatie bij invoering van nieuwe technologieën, enz.

De studie leert verder dat de contacten met de vakbonden rond werknemersparticipatie in de onderzochte bedrijven eerder miniem zijn, op één uitzondering na. Zij die deel-

nemen aan de werkplekparticipatie en de bedrijfsleiding zouden niettemin, en dit in de 5 bedrijven, redelijk positief ingesteld zijn over het overleg.

Tot zover wat algemene informatie over deze studie. Wie geïnteresseerd is in een beknopt overzicht kan het verzorgde STV-informatiedossier "Kwaliteitskringen en Werkoverleg, een nieuwe weg?", Brussel, 1992, aanschaffen. Het telt 84 bladzijden.

Samenvattend zouden wij willen stellen dat de ervaringen opgetekend door de onderzoekers interessante discussiestof bieden over de staat van werkplekparticipatie in vijf bedrijven, maar dat te weinig inspanning werd gedaan om het leerproces rond medezeggenschap en kwaliteitssynergie in Vlaanderen én in het algemeen te adstrueren.

Piet Gevers

Benard, Cheryl en Edit Schlaffer, *Zonder ons zijn jullie niets. Wat vrouwen voor mannen betekenen*. 1993, Baarn: Ambo, 120 pp., 595 fr.

Een paar jaar geleden werd ik uitgenodigd om in de Spiegeltent van de Gentse Feesten in debat te gaan met Anja Meulenbelt. Met zo'n hart bereidde ik me enthousiast op het gesprek voor, denkend aan interessante gedachtenwisselingen over de balans van het feminisme, over de band van feminisme met andere emancipatiebewegingen, over gelijkheids- en differentiedenken, over de noodzakelijkheid en de onmogelijkheid van de sexuele verhoudingen. Was Anja Meulenbelt immers niet de auteur van 'De Schaamte Voorbij' en een vooraanstaande fem-soc dame?

Hoewel ons optreden drie uur duurde was er van veel discussie geen sprake. Anja Meulenbelt vindt dat mannen ten eerste maar eens zelf hun ondergoed moesten wassen. Toen ik het daarmee volkomen eens was en meldde dat ik dat al vele jaren ook zelf deed, bleek er echter geen 'ten tweede' meer te zijn. Anja Meulenbelts betoog ging blijkbaar alleen over mannen die hun ondergoed niet zelf wassen.

Het werk dat ik hier geacht wordt te bespreken is van twee Weense sociologen, die in 1992 in het boekennieuws kwamen met 'Laat die mannen toch met rust'. Dit keer hebben ze het over de betekenis van vrouwen voor mannen en die wordt op basis van enkele interviews gestereotypeerd. De uiteindelijke conclusie staat al op pagina 11: 'Wat vrouwen voor mannen betekenen? De beschaving. Wat mannen zonder vrouwen zijn? Wilden.'

Herman de Coninck argumenteerde laatst nog zeer terecht dat een recensent enige voeling moet hebben met te bespreken boek. Ik heb die empathie 168 pagina's lang gemist. Voor een boekbespreking verwijs ik de lezer dan ook naar Dag Allemaal of Libelle.

Eric Corijn

Binsbergen, Wim van (red.), *De maatschappelijke betekenis van Nederlands Afrika-onderzoek in deze tijd.* Leiden: Werkgemeenschap Afrika, 1993, 103 pp., 200 fr.

De Werkgemeenschap Afrika bestaat sinds 1979 en verenigt de Nederlandse professionele beoefenaars van het (ruim gestelde) sociaal-wetenschappelijk onderzoek van Afrika. De compilatie van artikels is de weergave van een recent symposium waarin de legitimiteit van het hedendaagse Afrika-onderzoek in Nederland ter discussie wordt gesteld. Legitimiteit interpreteren is op zich echter al niet zo eenvoudig. De legitimiteit heeft in dit kader minder betrekking op de verschillende 'culturele' herkomst van onderzoekers en onderzoeksobject en de implicaties daarvan. Bij de interpretatie van legitimiteit, ligt de nadruk op de relevantie van Afrika-onderzoek voor het ontwikkelingsbeleid. De problematische verhouding tussen onderzoek en beleid wordt belicht vanuit verschillende perspectieven. Het debat overstijgt dan ook de grenzen van het specifieke Afrika-onderzoek.

G. Waardenburg en P. Geschiere onderzoeken beide de band tussen wetenschappelijk onderzoek en ontwikkelingsbeleid. Terwijl Waardenburg vanuit het beleid vertrekt en de brug maakt naar onderzoek, gaat Geschiere in op het veranderingsaspect in wetenschappelijk onderzoek en de implicaties voor het beleid.

G. Waardenburg toont aan hoe een sterk doordachte visie op ontwikkeling, beleid, onderzoek en hun onderlinge verhouding, het actuele ontwikkelingsbeleid schraagt. In die visie geldt onderzoek als een belangrijke pijler ter verbetering van de kwaliteit van het beleid. Op voorwaarde dat het onderzoek beleidsrelevant is. Hieronder verstaat Waardenburg zowel fundamenteel-strategisch onderzoek in verband met ontwikkelingsprocessen als toegepast onderzoek.

G. Waardenburg sprak al van gescheiden werelden maar P. Geschiere bepleit eens te meer hoe zowel onderzoek als ontwikkelingsbeleid het meest gebaat zijn bij een zelfstandige werking. Hij neemt "cultuur" als voorbeeld: terwijl beleidsinstanties op diverse niveaus meer overtuigd raken van het belang van cultuur, zijn de antropologen hun eigen resultaten altijd maar verder gaan relativiseren. Cultuur is verworden tot een ongreepbare notie. Antropologen hebben cultuur te lang geassocieerd met noties van authenticiteit, vaste (cultuur-)kernen ten koste van de moderne dynamiek van culturen of de culturele creativiteit. De statische visie op cultuur ruimt baan voor een ander cultuurconcept: cultuur als een "inventief proces". Maar een dynamisch en dus veranderlijk cultuurconcept maakt ook de concipiëring van een beleid dat rekening wenst te houden met cultuur, veel complexer. De taak van het onderzoek ligt dan in de verdere bestudering van de relatie tussen cultuur, ontwikkeling en concrete projecten (en dit is een voorbeeld van het fundamenteel-strategisch onderzoek dat Waardenburg voor ogen heeft). Terzelfdertijd is er voor het beleid geen weg terug: vaste (cultuur-)kernen en duidelijke grenzen tussen culturen zijn verleden tijd. Dit betekent echter niet dat het beleid zelf het belang van cultuur in twijfel moet trekken. De taak van het beleid kan enkel liggen in het zich positioneren binnen een realiteit van afbrokkelende zekerheden.

P. Kloos evalueert het beleid vanuit wetenschapstheoretische hoek: hij toont aan hoe nauw de regio van onderzoek (naar overzeese gebieden) samenhangt met de prioriteiten van het beleid. Het wetenschappelijk onderzoek bezit slechts een relatieve autonomie.

Momenteel - zolang de prioriteiten niet veranderen - is het klimaat voor Afrika-onderzoek gunstig.

Arie de Ruijter en W. Van Binsbergen tenslotte, gaan vooral aan de binnenkant kijken van het Nederlandse Afrika-onderzoek.

Arie de Ruijter bespreekt de financieringswijze van het onderzoek. De rode draad in dit betoog is de voortschrijdende "kolonisering" van de onderzoeker door de professioneel facultaire en universitaire bestuurders. Het principe van het "vrij onderzoek" is meer dan in het geding. A. de Ruijter pleit voor een "reprise d'initiative": onderzoekers moeten het initiatief heroveren op de bestuurders.

Van Binsbergen geeft het overzicht van het Nederlands Afrika-onderzoek naar hulpbronnen, personeel, organisatie en onderzoeksthema's. Vooral wat betreft dit laatste, brengt hij blinde vlekken, zwakke schakels en eenzijdigheden aan de oppervlakte. Met andere woorden, er is nog voldoende onontgonnen onderzoeksterrein voor eenieder die zich in Afrika wenst te verdiepen en ... erin slaagt daar ook fondsen voor te krijgen.

Kritiek op beleid en financieringswijzen, het al dan niet autonoom bepalen van onderzoeksagenda's, zijn elementen die onlosmakelijk verbonden zijn met de problematische verhouding tussen beleid en onderzoek. Tot daar kunnen we - met onze Noorderburen - een gelijke taal spreken. De Babylonische spraakverwarring treedt pas op bij een vergelijking met het Nederlandse ontwikkelingsbeleid als dusdanig, de pijlers waarop het steunt en zijn implicaties voor Afrika-onderzoek. In het beleid zijn continuïteit, uitdieping en vooral een onderbouwde visie aan de orde. Voor Afrika-onderzoek worden middelen voorzien, en het krijgt bovendien de status die het verdient: een wetenschappelijke ...

Dominique Van Ryckeghem

Bogt, T.F.M. ter, C.S. van Praag, *Jongeren op de drempel van de jaren negentig*. 's-Gravenhage: VUGA Uitgeverij B.V., 1992. In opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau. 239 pp., f 28,50.

"Jongeren op de drempel van de jaren negentig" is een sociaal-wetenschappelijk werk waarin vooral de communicatie van cijfergegevens en trends over de voorbije twintig jaar (soms langer) voor Nederland centraal staat; er wordt zeer zelden gebruik gemaakt van, en gediscussieerd over theoretische inzichten. Om dit doel te bereiken maken de auteurs zowel gebruik van statistische bronnen als van meestal grootschalige surveydata. De auteurs vergelijken de verschillende leeftijdsgroepen binnen de jongerengroep onderling; daarnaast wordt regelmatig een vergelijking gemaakt over de tijd. Inhoudelijk staat het leefwereldperspectief centraal. De meeste aspecten die deel uitmaken van deze leefwereld komen aan bod. Achtereenvolgens zijn dat de woonsituatie, onderwijs, arbeid, inkomen en besteding van dat inkomen, vrije tijd, vriendschap, relaties en seks en maatschappelijke oriëntatie (politieke attitudes). De inhoudelijke lijn wordt afgesloten met een hoofdstuk over jongeren en problemen waarin enerzijds risicogedrag en anderzijds gezondheid aan bod komen. Alvorens de besluiten te formuleren gaan de auteurs kort in op jeugd als beleidssubject in Nederland. Dit laatste hoofdstuk staat

eerder op zich, jeugd als beleidscategorie komt in de rest van het document eerder zelden aan bod.

Jeugd in Nederland vormt een steeds kleiner absoluut en relatief deel van de totale bevolking. Dit zal zijn weerslag hebben op onderwijs, gezondheidszorg, jeugdwerkloosheid, woningproblematiek, pensioenen. Veel meer dan een opsomming wordt door de auteurs niet gegeven, aan een (grondige) analyse van deze problemen komt men niet toe.

Jongeren verlaten vroeger het ouderlijk huis, meestal om alleen te gaan wonen. Dit gebeurt dan vooral om studie- of beroepsredenen en niet zozeer uit drang naar zelfstandigheid. Jongeren die thuis wonen worden steeds meer geconfronteerd met echtscheiding, zelf huwen de jongeren op steeds latere leeftijd.

Onderwijs vormt een belangrijk hoofdstuk in het leven van elke jongere. De duur en het niveau van de opleiding nemen steeds verder toe, anderzijds neemt de groep jongeren die in bijzonder onderwijs terecht komt eveneens toe. In het hoofdstuk over onderwijs vormt ongelijkheid het belangrijkste aandachtspunt. De auteurs stellen vast dat de sociaal-economische verschillen in het thuismilieu nog steeds bron blijven van belangrijke verschillen in opleidingsniveau; de geslachtsverschillen nemen verder af. Etnische verschillen vormen een zorgelijk probleem.

Na de aandacht voor onderwijs komt een van de belangrijkste transitie van jong-zijn naar volwassenheid aan bod nl. arbeid. Jongeren studeren langer en komen bijgevolg steeds later op de arbeidsmarkt. Daar tegenover staat dat steeds meer, en een meerderheid van, jongeren een studentenjob of een vakantiejob hebben. De verschillen tussen mannen en vrouwen in arbeidsmarktparticipatie zijn nagenoeg verdwenen. In de aard van de functies, de hoogte van het uurloon (ook bij vakantiejobs of studentenjobs) en visies op arbeid en relatie (gezin) blijven er echter verschillen bestaan. Vrouwen werken ook meer deeltijds dan mannen. Na geslachtsverschillen komen etnische verschillen aan bod. De auteurs stellen vast dat de verschillen tussen Nederlanders en etnische minderheden groot zijn en blijven.

In een volgende hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de financiën van jongeren. In de paragraaf over inkomsten wordt eerst een vrij geconcentreerd en voor de buitenstaander complex overzicht gegeven van de Nederlandse voorzieningen inzake kindergeld, werkloosheid en andere bijstandsuitkeringen en studiefinanciering. Die studiefinanciering maakt een grotere onafhankelijkheid van studerenden ten opzichte van thuis mogelijk. Algemeen zijn de inkomsten en bijgevolg de bestedingsmogelijkheden van jongeren fors gestegen. Jongeren besteden vooral geld aan uitgaan, muziek, kleding en alcohol, op latere leeftijd komen daar vooral reiskosten en studiekosten bij. Jongens hebben een duidelijk ander bestedingspatroon dan meisjes. Meisjes besteden ook minder, ze kopen vooral minder duurzame consumptiegoederen.

Hoofdstuk zes is gewijd aan vrijetijdsbesteding. Opvallende vaststelling is dat de hoeveelheid vrije tijd in het algemeen gedaald is ten voordele van studie en arbeid. In de vrijetijdsbesteding hebben de elektronische communicatiemediën aan relatief belang gewonnen, vooral bij hoger opgeleiden is de stijging het grootst. In de periode '85 - '90 zijn de sociale contacten stabiel gebleven, daarvoor waren deze echter gevoelig gedaald. Uitgaan wint aan relatief belang; lezen en hobby's boeten aan belang in. Meisjes vervullen meer huishoudelijke taken en hebben bijgevolg minder vrije tijd. Na de algemene presentatie van de vrijetijdsbesteding worden enkele belangrijke

groepen activiteiten dieper geanalyseerd. Er wordt vooral ingegaan op geslachtsverschillen en verschillen tussen leeftijdsgroepen.

Naast ouders spelen vrienden een belangrijke rol in het leven en de ontwikkeling van jongeren. In hoofdstuk zeven treedt dit onderwerp voor het voetlicht. Vriendschappen winnen aan belang naarmate de leeftijd stijgt en naarmate de jongeren zich losmaken van het thuismilieu, de aandacht voor vriendschappen daalt bij het aangaan van een vaste relatie. Binnen deze vriendschappen verschilt de inhoud tussen jongens en meisjes. Jongens zijn sterker gericht op samen dingen ondernemen en op prestatie, meisjes zijn meer op communicatie en vertrouwen gericht. Bij de lagere sociale milieus zijn deze verschillen het grootst. Naast vriendschapsbanden ontstaan bij jongvolwassenen ook liefdesrelaties en wordt men geconfronteerd met seks. Veruit de meeste jongeren zien een vaste en exclusieve liefdesrelatie als doel, de meeste jongeren van achttien of negentien hebben niet meer dan één seksuele partner tijdens het voorbije jaar. Het loopt duidelijk niet zo'n vaart met de promiscuïteit van jongeren. De leeftijd van het eerste seksuele contact daalt voortdurend, meisjes proberen echter meer de boot af te houden. Anticonceptie wordt vrijwel door iedereen toegepast, lang niet iedereen gebruikt een condoom. De afwezigheid van de AIDS-problematiek vormt mijns inziens een grote lacune in een recent werk uit 1992. Tot slot merken de auteurs op dat meisjes meer dan jongens met seksueel geweld geconfronteerd worden. Het negende hoofdstuk verandert van problematiek; het gaat over maatschappelijke oriëntatie. In dit hoofdstuk staat vergelijking over de tijd centraal. De jeugd is op politiek vlak minder radicaal geworden, ze staat in ruime mate achter het huidige economische model. Op cultureel gebied zijn ze sterk libertair. De auteurs besteden vervolgens aandacht aan jeugdcentrisme, autoritarisme, intolerantie, emancipatie en religie (en andere waarden).

In een laatste deel dat met survey-data of statistische bronnen gevoed wordt, is jeugd als problematische groep aan de orde. 'Problematisch' wordt daarbij eng gedefinieerd als risicogedrag en gezondheidsproblemen. Achtereenvolgens komen criminaliteit, weglopen en zwerven, alcohol- en druggebruik, psychische en somatische klachten aan bod. Verschillen naar geslacht, sociaal milieu en etniciteit worden gerapporteerd. De criminaliteit is duidelijk gestegen in de jaren tachtig. De auteurs gaan daarbij terecht zeer kritisch om met de bestaande statistieken omtrent deze criminaliteit. Ook het aantal weglopers is gestegen. Het alcoholverbruik is spectaculair gestegen in de laatste decennia, de laatste jaren is de stijging kleiner. Ongeveer hetzelfde geldt voor hasj en marihuana.

Het boek "Jongeren op de drempel van de jaren negentig" is vooral interessant voor lezers die geïnteresseerd zijn in cijfergegevens en trends over aspecten die te maken hebben met de leefwereld van jongeren tussen twaalf en vijftientig. Er wordt veel aandacht besteed aan onderwijs, geslacht en etniciteit als bron van sociale ongelijkheid. De auteurs slagen er op goeie wijze in om een veelheid aan bronnen met elkaar te combineren in een meestal vlot leesbaar geheel. Lezers die op zoek zijn naar beleidsaanbevelingen of formulering van beleidsproblemen komen weinig aan hun trekken, evenmin als lezers die een theoretische bijdrage verwachten. Het boek is vlot toegankelijk, ook voor wie niet thuis is in het gebied van de jeugdsociologie.

Bonte, Hans (red.), *Het VLD-alternatief. Gewikt en gewogen.* Hadewijch-Politiek, Antwerpen-Baarn, 1994. (2)

Van de hand van een aantal SEVI-medewerkers, onder leiding van Hans Bonte, verscheen een scherpe analyse van het VLD-alternatief en van de feitelijke gevolgen van de radicale keuzen die de partij voorstaat. Wie puntige argumenten zoekt om de VLD-ballon te doorprikken, vindt in dit boek zondermeer zijn of haar gading. In *Het VLD-alternatief. Gewikt en gewogen* wordt nagegaan of de partij van de burger oplossingen heeft voor de problemen van het sociale zekerheidsstelsel, voor de werkloosheid en het overheidstekort. Tevens worden de effecten ingeschat die de liberale oplossingen zullen hebben voor welvaart en welzijn.

De VLD wil het bestaande systeem van sociale voorzieningen grondig omvormen. De Vlaamse liberalen pleiten daarbij voor een veel beperkter sociaal zekerheidsstelsel. De huidige brede solidariteit wordt ingekrompen tot een minimaal niveau: een basispensioen, een basisziekteverzekering en een beperkte werkloosheidsuitkering. Boven dat minimaal niveau is het ieder voor zich. Zo wordt de sociale verzekering een zaak van de markt waar mensen zich, zo ze dat wensen, op individuele basis en afhankelijk van hun financiële draagkracht, bijkomend kunnen verzekeren. De auteurs maken duidelijk dat de VLD-voorstellen inzake gezondheidszorg, pensioenen en werkloosheid, moeten leiden naar een verzorgingsstaat met twee snelheden: één op hoog niveau voor de welstellenden, één op een beduidend lager niveau voor de lagere inkomenscategorieën. Aldus wordt de dualisering van de samenleving geïnstitutionaliseerd.

Dat liberale model zal overigens niet noodzakelijk tot gevolg hebben dat de budgettaire problemen verdwijnen. De auteurs menen dat de VLD een aantal mechanismen over het hoofd ziet die, bij een veralgemening van de principes van de vrije markt, eerder kostenverhogend zullen werken. Het Amerikaanse voorbeeld spreekt in dit verband boekdelen. In de Verenigde Staten neemt de factuur van de gezondheidszorg, in percentages van het BNP, zowat het dubbele aan van wat in België aan gezondheidszorg wordt besteed. Desondanks slaagt men er niet in voor iedere Amerikaan de meest elementaire gezondheidszorgen te garanderen.

De VLD-visie op de arbeidsmarkt wordt door de auteurs vergeleken met een wip. Aan de ene kant vind je de loonkosten, aan de andere kant de werkgelegenheid. De VLD wil de loonkosten zo laag mogelijk laten zakken, zodat de werkgelegenheid zo hoog mogelijk wordt opgetild. Uit de economische literatuur blijkt echter dat de relatie tussen loonkosten en tewerkstellingsniveau bijzonder ondoorzichtig is. Een loonkostenverlaging sorteert totaal verschillende effecten afhankelijk van de aard van het bedrijf, de sector of de werknemerscategorie waarin ze wordt doorgevoerd. De auteurs rekenen de VLD-voorstellen dienaangaande door en moeten concluderen dat het tewerkstellingseffect laag is, maar dat de factuur voor de overheid daarentegen bijzonder hoog is: er ontstaat een nieuw gat in de begroting van de sociale zekerheid. Op de meest essentiële vraag - wie zal de extra kosten betalen van de verlaging van de patronale bijdragen - geeft de VLD voorlopig geen antwoord. De VLD rekent op een automatisch terugverdieneffect: de verlaging van de loonkost zal extra jobs opleveren. De auteurs betwijfelen of de vrije markt ook dit wonder zal realiseren. Zij vrezen dat

minder inkomsten vooral zullen gecompenseerd worden door verdere saneringen langs de uitgavenzijde.

De VLD wil ook de arbeidsmarkt versoepelen. De arbeidswetgeving moet gedereguleerd worden, de werktijd flexibeler gemaakt, het sociale overleg aan banden gelegd, de ontslagreglementering versoepeld. Op elk van deze terreinen toetsen de auteurs de liberale voorstellen aan de bestaande praktijk. En dan blijkt dat de arbeidsmarkt een stuk soepeler functioneert dan de Vlaamse liberalen of de patroonsorganisaties beweren. Dat is overigens geen onverdeeld genoegen. Flexibilisering werd vooral doorgevoerd daar waar de vakbonden zwak stonden en heeft tot gevolg dat de posities van de werknemers nog zwakker worden. Ook de voorgestelde maatregelen met betrekking tot het sociale overleg zullen de balans verder doen doorslaan in het voordeel van de werkgevers.

Het derde grote thema dat uit het VLD-alternatief werd gelicht is dat van de begrotingsproblematiek. Een tiental jaar geleden voerde de PVV campagne met de slogan "Niet U maar de staat leeft boven zijn stand". Dat vat nog altijd samen hoe de liberalen het begrotingstekort willen aanpakken. Enerzijds moet de staat worden "ontvet", anderzijds moeten de belastingen omlaag. De VLD wil dat zelfs in de Grondwet laten vastleggen: er moet een constitutionele beperking komen op de "fiscale en parafiscale druk evenals op het totale overheidsbeslag". Het "overheidsbeslag" moet worden teruggedrongen tot maximaal één derde van de globale welvaart van de bevolking.

De auteurs merken op dat achter de concrete VLD-voorstellen een fundamentele maatschappelijke keuze schuilgaat. Als de VLD het over "de bemoeizucht van de staat" heeft, dan heeft ze het eigenlijk over overheidstaken als het aanbieden van gratis kwaliteitsonderwijs, van goede openbare bibliotheken, van voor iedereen toegankelijke sportinfrastructuur, van gegarandeerde veiligheid voor iedereen. De VLD kiest voor een ander maatschappijmodel, waar de toegang tot onderwijs of cultuur op basis van de financiële draagkracht zal worden bepaald en waar veiligheid een voorrecht wordt voor wie zich de luxe van een privé-bewakingsdienst kan permitteren. Het gaat, zo vatten de auteurs samen, om de keuze voor georganiseerde solidariteit of voor een "ieder voor zich" samenleving. Het VLD-alternatief aanvaardt de maatschappelijke scheiding tussen welstellenden en mensen met beperkte kansen. Elk van de concrete voorstellen lijkt die tegenstellingen enkel te verscherpen. Het VLD-alternatief is, zo luidt de slotsom, dat van de duale samenleving.

Patrick Stouthuysen

Caestecker, Frank, *Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode*. (Balans, nr. 1), Brussel: VUBPress, 1992, 160 pp., 395 fr.

De algemene basispunten waarop het vluchtelingenbeleid is gebaseerd, zijn reeds lange tijd door de werkelijkheid achterhaald. De officiële retoriek glijdt steeds dieper af naar een pleidooi voor een repressiever beleid en de humanitaire dimensie van de vluchtelingenopvang krijgt steeds minder aandacht. En toch is deze evolutie niet echt nieuw.

Van asielrecht in de ware betekenis van het woord is in het vluchtelingenbeleid immers nooit sprake geweest. Tot deze conclusie komt men bij het lezen van dit boekje, dat het eerste in de nieuwe Balansreeks van VUBPress is.

De publikatie is het resultaat van een onderzoek van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel binnen het kader van de Interuniversitaire Attractiepool 'Integratie etnische minderheden'. De auteur behandelt het Belgisch vluchtelingenbeleid in al zijn aspecten en gaat hierbij historisch te werk. De centrale stelling van dit overzicht is dat, ondanks de privileges die het vluchtelingenstatuut met zich meebrengt, het vluchtelingenbeleid zich niet fundamenteel onderscheidt van het vreemdelingenbeleid. Van het toekennen van asielrecht is nooit sprake geweest, het vluchtelingenbeleid was steeds ondergeschikt aan de 'nationale belangen'. Humanitaire overwegingen waren steeds ondergeschikt aan economische, politieke en ideologische factoren. De auteur toont dit aan door een analyse van zowel de concrete implicaties als de modaliteiten van het Belgisch vluchtelingenbeleid. Belangrijke vaststelling is dat in ons land sinds de totstandkoming van het vluchtelingenbeleid over zijn basisprincipes steeds een grote consensus heeft bestaan. Ook de totstandkoming van de Europese ruimte heeft niet kunnen veranderen dat vluchtelingen vreemdelingen blijven, verstooken van een aantal fundamentele rechten.

Vandaag maakt dit beleid een zware crisis door. Sinds het midden van de jaren tachtig kennen we een enorme toeloop van het aantal asielaanvragen, terwijl het aantal erkenningen spectaculair daalt. De reden voor deze crisis moet volgens de auteur gezocht worden in de immigratiestop. Ook economische immigraties hebben zich geënt op het vluchtelingenstatuut, omdat dit statuut vandaag de enige mogelijkheid is die nog toegang biedt tot ons land. Reden voor de auteur om te eindigen met een pleidooi voor de bescherming van de asielprocedure als potentieel immigratiekanaal, wegens het onvermogen om het traditionele kader van het immigratiebeleid te verlaten. Het is voor Caestecker de hoogste tijd voor een benadering waarin het vluchtelingenbeleid en immigratiecontrole worden geïntegreerd en tegen elkaar afgewogen. Het begrip vluchteling moet worden gheherdefinieerd als sociaal geconstrueerd gegeven, want enkel op die manier kan het beleid terug op het spoor van de sociale werkelijkheid gebracht worden.

Frank Caestecker is er met dit boekje in geslaagd de historische wortels van het Belgisch vluchtelingenbeleid bloot te leggen en in zijn brede context te plaatsen. En toch kan ik niet echt helemaal enthousiast zijn over dit boek. Het werkje is stroef geschreven en niet vrij van taalfouten. Bovendien laten overlappingen de lezer een nogal verwarrende indruk na. Pluspunt is dan weer dat de studie is voorzien van zeer uitgebreide eindnoten, die zijn ingedeeld per hoofdstuk. De verdienste van het boek ligt vooral in de opzet. Het is zonder meer een van de eerste historische onderzoeken naar de politieke, strategische en sociaal-economische factoren die het vluchtelingenbeleid mee vorm hebben gegeven. In dit opzicht kan het boekje enkel een positieve bijdrage leveren aan het huidige debat, dat te zeer wordt overheerst door diegenen die het asielrecht nog verder willen beknotten.

Koen Vlassenroot

Ester, P., L. Halman & R. de Moor, *The Individualizing Society, value change in Europe and North America*. Tilburg: University Press, 1993, 311 pp.

'The Individualizing Society' is één van de eerste cross-culturele studies in waardenoriëntaties gebaseerd op de Europese (en Worlds) Values Studies die, na een eerste ronde in 1981, in 1990 werd herhaald. De lezer die de schat aan informatie m.b.t. de (basis-)waardenoriëntaties binnen diverse levenssferen in de 1981-studie wist te appreciëren, zal ongetwijfeld uitgekeken hebben naar deze vervolgstudie. Omdat 'The Individualizing Society' ook de vergelijking maakt tussen beide surveys is dit boek voor diezelfde lezer zeker van belang.

Daar waar het de eerste publikaties m.b.t. de European Values Studies van 1981 wel eens aan coherentie ontbrak, is aan dit euvel meer aandacht besteed in dit boek. Het (vroegere) gebrek aan coherentie was in hoofdzaak het gevolg van een vorm van boedelverdeling waarbij de diverse waardendomeinen ingedeeld werden in respectievelijke hoofdstukken die dan door de verantwoordelijke auteurs naar eigen believen werden ingevuld. Ook in 'The Individualizing Society' werden de hoofdstukken thematisch ingedeeld, maar het inleidende hoofdstuk schetst een rode draad doorheen de diverse bijdragen. De inleiding schets het algemene theoretische referentiekader en de hoofdhypothesen die in het merendeel van de hoofdstukken aan bod komen. Deze benadering is zeker een pluspunt. Alleen is het jammer dat het laatste hoofdstuk m.b.t. Oost-Europa enigszins uit de toon valt. De analyses die er besproken worden zijn louter beschrijvend van aard (gegevens voor 1981 waren niet beschikbaar) en uit de vergelijking van de gemiddelden per land op diverse waardenindicatoren moet de relevantie van de - in de inleiding geschetste - moderniseringstheorie blijken. Zoals de auteurs overigens ook zelf opmerken, is een deugdelijke vergelijking uiterst gevoelig voor de tijdsgeest (i.c. periode-effecten) die de Oosteuropese landen kenmerkte in die periode.

Keren we terug naar het Leitmotiv van het boek. De centrale hypothese gaat uit van moderniseringsprocessen: naarmate samenlevingen of landen economisch evolueren (i.c. groeien) zullen de waarden van hun populatie ook in die richting van individualisering toenemen. Op langere termijn zullen samenlevingen ook convergeren naar een geïndividualiseerd waardenpatroon op diverse domeinen: religie, moraal, politiek, primaire relaties en arbeid. In het ene domein zal dat wellicht vlugger het geval zijn dan in het andere, maar een coherent waardenpatroon mag verwacht worden op langere termijn. Op individueel niveau verwachten de auteurs dat de waardenpatronen meer zullen fragmenteren.

Achtereenvolgens komen de volgende domeinen aan bod: hoofdstuk (3): religie, kerk en morele waarden; (4): politieke cultuur; (5): primaire relaties in Westerse samenlevingen; (6): veranderingen in arbeidswaarden; (7): waardenpatronen en modernisme; (8): ecologische bezorgdheid en (9): individualisme en de 'life-course'.

Hoofdstuk 2 neemt een bijzondere plaats in. Eigenlijk opent het de vraag naar de methodologische aspecten van het cross-cultureel onderzoek naar waardenoriëntaties. De meetbaarheid en de vergelijkbaarheid van de resultaten staan centraal. Dit hoofdstuk stelt vragen eerder dan dat het antwoorden geeft. Het rapporteert duidelijke denkpijpen van de auteurs (die ze in de toekomst wensen te exploreren) en het nodigt uit tot discussie. In die zin wekt het honger naar hun concretere bevindingen. Alle bevindingen weergegeven uit de andere hoofdstukken is in het kader van deze bespreking

onmogelijk. Het lijkt me wel zinvol om de belangrijkste bevinding m.b.t. de centrale hypothesen op een rijtje te zetten.

De bril van de moderniseringstheoretische benadering (hypothese 1) heeft het mogelijk gemaakt om vast te stellen dat 'moderniseringsprocessen' m.b.t. waardenoriëntaties niet altijd rechtlijnig en gelijkmatig over de diverse domeinen verlopen. De religieuze en morele waarden evolueerden het meest duidelijk in de richting van individualisme. Dat was minder het geval voor de politieke waarden en opvattingen over huwelijk en gezin; en vrijwel niet het geval voor de meer economisch getinte politieke waarden en de arbeidswaarden. Het tweede luik van de hypothese, m.n. dat deze processen samenhangen met economische krachten in de samenleving, kan minder overtuigend aangetoond worden. De auteurs geven dit overigens zelf te kennen.

Wie er specifiek de paragrafen m.b.t. de convergentiehypothese op zou nalezen, zal allicht ook het gevoel van ontgoocheling bij de respectievelijke auteurs opvallen. Van regelmaat in de bevindingen is absoluut geen sprake. Dit wordt - in de conclusie van het boek - verklaard doordat de economische krachten in de samenleving niet als de (meest) bepalende factor naar voor waren gekomen. Toch meen ik dat er zich op dat vlak een methodologisch probleem stelt dat onvoldoende belicht werd. De spreidingsmaten die men bestudeert zijn veelal die van de factor-dimensies. Een verandering in spreiding betekent, zeker in die gevallen dat dummy-variabelen werden gebruikt, dat de betekenis van één (of meerdere) item(s) is veranderd, i.c. meer of minder is gekozen. In concreto betekent een verandering in de gemiddelde score op één item een verandering in de spreiding in de factoranalyse. Periode-effecten spelen hier ook een aanzienlijke rol zodat voorzichtigheid m.b.t. het formeel toetsen van de convergentiehypothese aangewezen is.

Deze bespreking eindigt zoals het boek, met de wijze les van één van haar redactieleden: "A general conclusion of this study is that the modernization theory and ideas about the globalization of values is far too general to explain the dynamics of change in the various value domains and the changes in each domain in the different countries. Empirically founded partial theories are needed."

Guy Moors

Hees, Bert van, *Bedrijfsmatige effecten van vakbonden en ondernemingsraden.* Leuven: Garant, 1993, 271 pp., 870 fr.

Uit de literatuur vindt de auteur voor Nederland zes belangrijke effecten van vakbonden en ondernemingsraden: personeelskosten, besluitvorming, conflictbeheersing en legitimering, kwaliteit van het management, verschil in beloning en hulpbronnen in de omgeving. In een tweede hoofdstuk volgt een vergelijking tussen Nederland en de VS. Het derde hoofdstuk is wellicht het meest interessante voor niet-Nederlanders omdat daarin nog op theoretische basis een conceptueel model ontwikkeld wordt waarmee de bedrijfsmatige effecten van vakbonden kunnen worden onderzocht. Niet zozeer het eindresultaat van deze zoektocht is interessant - hiervoor wordt reeds te zwaar gesteund op de specifieke Nederlandse situatie - dan wel de manier waarop tot het model gekomen wordt. Vertrekkend van een Amerikaans onderzoek waarin twee opvattingen over vakbonden verwerkt zitten (met name de vakbonden als monopolievertegen-

woordigers van werknemers, en vakbonden als collectieve stem van werknemers/leden) komt Van Hees voor Nederland tot een model van collectief overleg en collectieve stem. Dit resultaat wordt in grote mate beïnvloed door de specifieke rol van de ondernemingsraad in het Nederlandse systeem en zou er voor België totaal verschillend uitzien. In de verdere hoofdstukken analyseert Van Hees drie case-studies. Bij de bespreking van de resultaten ligt de nadruk vooral op de specifieke verhouding tussen vakbondswerk en ondernemingsraad in de Nederlandse bedrijven.

Voor wie het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen reeds goed kent geeft het boek een interessante en vernieuwende indicatie van de gevolgen van een specifiek systeem. Helaas is het zeer duidelijk dat er bij het schrijven van het boek niet van uitgegaan werd dat het ook in België zou kunnen verspreid worden. Alhoewel redelijk vlot geschreven, maakt het teveel gebruik van afkortingen of namen van instituties zonder verdere toelichting en van een typisch Noordnederlands jargon. Daardoor wordt het waarschijnlijk voor de leek een moeilijk leesbaar boek.

Jim Van Leemput

Immergut, Ellen M., *Health Politics: Interests and Institutions in Western Europe*. Cambridge (UK): Cambridge University Press, 1992.

De welvaartsstaat is al geruime tijd over zijn hoogtepunt heen. De talloze sociale programma's die in de naoorlogse periode tot stand kwamen dobberen verder, maar kampen met financiële moeilijkheden. De gezondheidszorg, die het sluitstuk moest worden van dit streven naar welzijn voor de burger, zit hoe langer hoe meer geprangd tussen twee tegenstrijdige eisen. Hoge kwaliteit en lage kosten zijn nu eenmaal moeilijk te verzoenen.

Ellen Immergut, die politieke wetenschap doceert aan het Massachusetts Institute of Technology, ontrafelt de wetmatigheden van het gezondheidsbeleid in drie Europese landen: Frankrijk, Zwitserland en Zweden. Haar blik dwaalt echter nooit af van de rest van Europa. Ook de VSA, waar nooit een globaal stelsel van sociale zekerheid is ingevoerd geraakt, zijn permanent als klankbord aanwezig. Doordat Immerguts boek de lezer aanzet om geregeld mentale sprongen te maken naar het eigen gezondheidsstelsel, komt België onverwacht scherp in het vizier.

Haar stelling is eenvoudig en juist daardoor spreekt ze zo tot de verbeelding. Om de politieke besluitvorming beter te begrijpen, moeten we expliciet rekening houden met de politieke instellingen en de procedures waarlangs de besluitvorming verloopt. Wat de doorslag geeft is *'the institutional configuration'*, die Immergut omschrijft als *'the political system taken as a whole, with all of its institutional provisions and a particular distribution of partisan representatives'* (blz. 28). Binnen dit institutioneel raamwerk gelden spelregels voor alle belangengroepen: wetgevers, de uitvoerende macht, politieke partijen, lobby's, bureaucraten, enz. Niet de belangen als zodanig zijn belangrijk, maar wel het institutioneel raamwerk waarbinnen het ene belang ongehinderd kan uitgroeien tot vitale noodzaak, terwijl het andere in de kiem wordt gesmoord. De politieke invloed van een groep is daarom geen invariante eigenschap

van deze groep. Zij hangt in de eerste plaats af van de strategische opportuniteiten die worden aangegrepen tijdens het besluitvormingsproces. *Vetogroepen*, die dit proces verlammen, bestaan volgens deze zienswijze niet in de samenleving; alleen maar *veto-punten*, of onbespreekbare thema's, die de politieke agenda niet halen.

Het gezondheidsbeleid ontsnapt niet aan deze institutionele wetmatigheden. In de jaren '20 vertoonden de gezondheidssystemen van Frankrijk, Zwitserland en Zweden een opmerkelijke gelijkenis. De financiering was volledig op dezelfde leest geschoeid. Ziektekostenverzekeringen konden op vrijwillige basis worden aangegaan met een brede waaier van verenigingen voor onderlinge bijstand. De gelijkenis van deze drie gezondheidssystemen is maar van korte duur geweest. Het Zwitserse gezondheidsstelsel wordt thans beschouwd als één van de sterkst geprivatiseerde ter wereld. Met zieken die nog altijd vrij kunnen kiezen op de markt, en met een overheid die niet verder gaat dan het subsidiëren van privé-verzekeraars, heeft het veel trekken uit de jaren '20 bewaard. De rol van de staat is in al die jaren uiterst beperkt gebleven. Het Zweedse stelsel is van dit uitgangspunt het verst verwijderd geraakt. Met de salariëring van alle artsen en de beperking van privé-praktijken, is het in feite omgevormd tot een nationale gezondheidsdienst, naar gekend Brits model. De medische professie heeft er nog weinig economische autonomie. Het Franse stelsel houdt het midden tussen beide andere. De eerste schuchtere pogingen om een nationale ziektekostenverzekering in het leven te roepen dateren van 1928. In 1946 breidde men het toepassingsgebied aanzienlijk uit. De regulering van de medische honoraria en de gesalarieerde tewerkstelling van ziekenhuisartsen zijn echter nog vele jaren uitgesteld, tot de volmachtenregering er zich over ontfermde in het begin van de Vijfde Republiek.

Elk van deze gezondheidsstelsels heeft alternatieve wegen gekozen om gelijkaardige problemen op te lossen. In Zwitserland treffen we de meest geprivatiseerde gezondheidszorg aan en in Zweden de meest gesocialiseerde. Frankrijk heeft een mengvorm ontwikkeld en de overeenkomst met België is sprekend. In de meeste westerse landen heeft men de sequentie van vrijwillige naar verplichte ziektekostenverzekering en uiteindelijk naar een nationale gezondheidsdienst *niet tot het einde toe* kunnen doorzetten, omdat in het institutioneel raamwerk de verdere fase telkens op een veto stuitte.

In Zwitserland heeft het grondwettelijk recht van de burger om referenda te houden de politieke besluitvorming naar de electorale arena gedreven. Dit creëerde ruime strategische opportuniteiten voor de belangengroepen, zoals de geneesheren en de werkgevers. Zij dreigden met een referendum telkens politici plannen voor een nationale ziektekostenverzekering smeedden.

In Zweden is er van het liberaal medisch model weinig overeind gebleven. Staps-gewijs is de economische autonomie van de artsen aan banden gelegd. Het institutioneel raamwerk dat deze transformatie heeft mogelijk gemaakt, berust op twee pijlers. De langdurige dominantie van sociaal-demografische regeringen wakkerde deze sociale hervormingen zeker aan. Maar de zorgvuldige voorbereiding van de wetsontwerpen in koninklijke commissies neutraliseerde de nog resterende tegenstand. Deze procedure bracht de besluitvorming in een beschermde omgeving, waar conflicten tussen het parlement en de regering en wankelende coalities binnen het parlement niet meespeelden.

Na de terugkeer van Elzas-Lotharingen was de opmars van de sociale verzekeringen in Frankrijk niet meer tegen te houden. Hoewel gevoelens van nationale eendracht duidelijk de boventoon voerden, vergeleken sommige tegenstanders deze opmars toch met een Trojaans paard, een valstrik van de Duitsers om de Franse economie te ontwrichten. Na de Tweede Wereldoorlog voerde het *conventiesysteem* voor de medische prestaties officiële minimumtarieven in, die de lokale ziekenfondsen voor 80% terugbetaalden. Een variant is nog altijd in België van toepassing. Onmiddellijk na de stichting van de Vijfde Republiek in 1958 kreeg de Franse regering ruime bevoegdheden om o.m. de gezondheidszorg te reorganiseren. Het parlement werd inderhaast buiten spel gezet. In minder dan twee jaar tijd hervormde de Gaulle de ziekenhuissector, bouwde hij voltijdse gesalarieerde praktijken voor ziekenhuisartsen uit, reguleerde hij de medische erelonen en verscherpte hij de controle over de sociale zekerheidsadministratie. 'Ik heb Frankrijk gered met het loon van een kolonel. Met de miljarden die ik U geef, maak me goede geneeskunde', zo verdedigde hij zich ten aanzien van enkele bevriende dokters.

Ook wie het Belgisch gezondheidsbeleid wil situeren in een ruim internationaal kader, komt aan zijn trekken. In België is 4,3% van de parlementsleden dokter tegenover 12,2% in Frankrijk, 3% in Zwitserland en 1% in Zweden. Veel belangrijker dan deze kwantitatieve vertegenwoordiging, is de concentratie van deze dokters binnen partijen die deel uitmaken van regeringscoalities. Immergut is kennelijk ook ingewijd in de problematiek van de verzuiling: *'In Belgium, the sickness funds were considered the terrain of the Catholic, socialist, and liberal political parties, and even today, they have been attacked as the "bankers" of the parties'* (blz. 62). Bovendien beklemtoont de auteur dat in een federale staat geen enkel beleidsalternatief automatisch wordt uitgesloten. Niet het federalisme, maar wel het machtige wapen van het referendum blokkeerde in Zwitserland de verdere uitbouw van de ziektekostenverzekering. Het feit dat België een federale staat is, sluit op zich geen enkel alternatief uit ... De toekomst van de sociale zekerheid is geen uitgemaakte zaak; zij moet nog worden bepaald.

Wie op zoek is naar concrete beleidsaanbevelingen, krijgt een heel eenvoudig recept voorgeschoteld. Voor ieder hervormingsplan kan de reactie van de artsen worden voorspeld door na te gaan of de hervorming tot meer *monopolie* bij de overheid leidt, of m.a.w. de overheid zich meer kan doen gelden als enige koper van medische diensten. Als dit inderdaad het geval is, kan men ervan op aan dat het plan vroeg of laat strandt. Alleen wanneer de markt open gesteld blijft voor andere kopers, zullen de hervormers de artsen niet tegen zich in het harnas jagen. Met deze raad voor ogen kunnen we de politieke haalbaarheid van de hangende hervormingen in ons gezondheidsbeleid - de verhoging van het eigen risico van de patiënt, de invoering van een *numerus clausus* en de uitbouw van een piramidale organisatiestructuur - alvast heel wat genuanceerder inschatten.

In haar comparatief onderzoek biedt Immergut het beste wat een politicoloog, een historicus en een beleidsanalyst kunnen bieden: een subtiele waarnemingszin, een diep geworteld inzicht in onderscheiden culturen en een heldere betoogstijl. Zij trekt lijnen die hedendaagse knelpunten en problemen in aanraking brengen met hun verleden, en dit dikwijls op verrassende wijze. In de bibliografie en de index vindt de lezer die dieper wil graven ongetwijfeld zijn gading. Immerguts boek is boeiend en inspirerend

voor eenieder die professioneel, politiek of als toeschouwer of patiënt met de gezondheidszorg is begaan.

Herman Meulemans

Laermans, R., *In de greep van "de moderne tijd". Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties.* Leuven, 1992.

De hoofdmoot van het boek beschrijft de transformatie van het vertoog van de vormingsorganisaties van de Vlaamse christelijke arbeidersbeweging in de jaren 1945-1980. Op basis van zijn onderzoek naar het discours van deze vormingsorganisaties neemt Laermans positie in het debat aangaande de naoorlogse veranderingen in de katholieke zuil in Vlaanderen, een discussie waarvan hij in de inleidende bladzijden de contouren heeft geschetst.

Alvorens zich met het vertoog van de gemelde vormingsorganisaties in te laten, karakteriseert de auteur in een historisch / theoretisch deel de verschillende fasen die zich in het Westerse moderniseringsproces aftekenen. De eerste fase van deze transformatie voltrok zich in de periode 1500-1850 en werd gekenmerkt door functionele differentiatie, commodificatie en een ont koppeling van functionele subsystemen en alledaagse leefwerelden. De culturele gevolgen van deze veranderingen werden omstreeks 1850 duidelijk zichtbaar: men stelt een secularisatie vast van cultuur en samenleving, een generalisering van de morele waarden, een institutionalisering van de scheidslijnen tussen de moderne klassenculturen en een segmentering van vrouwelijke en mannelijke leefwerelden.

In de tweede fase van het moderniseringsproces (1850-1950) onderscheidt de auteur volgende tendenzen: de professionalisering van de dienstverlening, de commodificatie van cultuur en vrijetijdsbesteding en de ideologisering van de socio-culturele verhoudingen. Met deze processen ontstonden markten van professionele, ideologische, consumptie- en vermaaksgoederen die onderling met elkaar concurreerden. De organisaties die ideologische goederen "aan de man brachten", beantwoordden deze concurrentie met de uitbouw van zuilen: ideologisch geïntegreerde netwerken die zowel ideologische, professionele als consumptie- en vermaaksgoederen en zelfs materiële goederen aanboden teneinde de "bevoorrading" van hun achterban op dit vlak te monopoliseren. De derde fase in het moderniseringsproces ziet Laermans aanvangen na de tweede wereldoorlog: individualisering is er het hoofdkenmerk van en na het overlopen van een aantal indicatoren van deze ontwikkeling in Vlaanderen, gaat de auteur in het empirische gedeelte van zijn studie na hoe de vormingsorganisaties van het A.C.W. op deze ontwikkeling inspeelden. Periodieke en andere publikaties van de vormingsorganisaties voor volwassen mannen (KWB) en vrouwen (KAV) en jonge arbeid(st)ers (KAJ en VKA) evenals publikaties van de koepelorganisatie ACW dragen het materiaal aan op basis waarvan Laermans de ontwikkeling van het vertoog van de christelijke arbeidersbeweging ten aanzien van een zich "moderniserend" Vlaanderen schetst. Meer bepaald de evoluerende houding tegenover de problematiek van geloofsbeleving, huwelijk en gezin, consumptie en vrijetijdsbesteding wordt in kaart gebracht. Laermans onderscheidt hierin drie fasen. De jaren 1945-1957 werden gekenmerkt door een onverzoebaar Katholieke Actie-discours waarin herkerstening en een afwijzing van

"het moderne" centraal stonden. In de jaren 1958-1967, die een overgangperiode vormden, nam men (met enige vertraging in de jeugdorganisaties) geleidelijk afstand van dit vertoog en kreeg het begrip "modern" gaandeweg een meer positieve invulling. "het moderne" was niet langer iets wat men moest uitsluiten doch waarmee op een kritische, volwassen, gewetensvolle, ja zelfs strikt individuele manier kon worden omgegaan. Het vertoog van de jaren 1968-1980 wordt door Laermans getypeerd als een christelijk-personalistisch welzijnsdiscours waarin niet langer de geproclameerde "waarheid" maar "waarden" zoals welzijn en individuele ontplooiing centraal kwamen te staan. Het behoorde tot de taak van de christelijke vormingsorganisaties de leden in hun individueel omgaan met deze en andere waarden te begeleiden.

Binnen het thema dat het boek van R. Laermans behandelt, worden heel wat onderwerpen aangeboord. Het nodigt dan ook uit tot discussie. Wat volgt is een keuze uit de beschouwingen die de lectuur ervan mij heeft ontlokt.

De beschrijving die R. Laermans geeft van de transformatie van het vertoog van de christelijke vormingsorganisaties is overtuigend, genuanceerd en houdt rekening met de interne differentiatie van de christelijke arbeiderszuil. Het gebruik van goedgekozen citaten roept vooral van de jaren 1950 een levendig beeld op, dat door velen met een mengeling van afkeer en nostalgie zal worden gemaakt. De theoretische beschouwingen die aan het empirische gedeelte voorafgaan, kon ik bijwijken iets minder appreciëren. Ik onderken er de noodzaak van maar ik vrees dat de lezer meermaals de pedalen kwijtraakt omdat de finaliteit van deze theoretisch / historische uiteenzetting, namelijk de vraagstelling van de auteur, soms uit het zicht verdwijnt. Gelukkig worden in de laatste pagina's van hoofdstuk zes de geschetste ontwikkelingen op een kernachtige manier gerelateerd met één van de hoofdthema's van het boek, met name hoe ideologische formaties de concurrentie op de markt van symbolische goederen paren.

Met de termen "ideologische formaties" doe ik de auteur eigenlijk geweld aan, want hij maakt systematisch een onderscheid tussen ideologie en godsdienst. Marxistische en liberale bewegingen streefden ernaar hun achterban een zekere ideologische habitus bij te brengen, christelijke kerken trachtten hen godsdienstige disposities of gewoonten aan te leren (p. 58). Het intrinsieke verschil tussen beide ontgaat mij, wat niet wil zeggen dat elke ideologie over dezelfde kam moet worden geschoren. Godsdienst en andere levensbeschouwingen zijn niet-klassegebonden ideologieën die men, als men de categorisering van bv. G. Thornborn aanhoudt, zal rangschikken bij de inclusief-existentiële ideologieën (G. Thornborn (1982), *Ideologie en macht*. Amsterdam, pp. 35-6).

Laermans hanteert een naar mijn smaak te beperkte opvatting van ideologieën: ze worden zowat gelijkgesteld met gesystematiseerde en coherente doctrines die aan het brein van welbepaalde "denkers" ontsproten. Vooreerst wat die "professionele ideeënproducenten" (p. 49) betreft: hun werk is, zoals ook dat van wetenschappers overigens, steeds ingebed in een bredere maatschappelijke stroming en daarbij fungeren de betrokkenen evenveel als ontvanger dan als zender. Verder kunnen ideologieën niet worden gereduceerd tot "ideeën": sociale praktijken zijn hun noodzakelijk complement. A. Gramsci en zij die in zijn spoor hebben gewerkt, hanteren een voor mij veel

dynamischer opvatting van ideologie waarbij naast de ideeën en waarden die inderdaad aan de grote ideeënstelsels ontleend zijn, allerhande vanzelfsprekende denkwijzen, "gezond verstand", gebruiken en rituelen een ideologie maken tot wat ze is: een vaak alles behalve coherent geheel dat de subjectief geleefde werkelijkheid van het subject modelleert en waarin filosofie, wetenschap en decennia of eeuwen aan ervaring zijn gesedimenteerde. Ik vrees echter dat "mijn" definitie van ideologie enigszins overlapt met Laermans' definitie van "cultuur" (p. 21) en eigenlijk is het mij niet echt duidelijk hoe hij hun onderlinge relatie ziet. Ik ben mij anderzijds ook bewust van het verschil tussen beide: zoals omschreven op p. 21 lijkt "cultuur" mij een rustig voortkabbelend beekje, terwijl "ideologie" staat voor strijd, niet enkel tussen ideologieën maar ook op het niveau van het subject dat met uiteenlopende ideologische interpellaties wordt geconfronteerd.

Ik neem aan dat het gemelde onderscheid tussen ideologie en levensbeschouwing aan de basis ligt van het feit dat op een nogal schichtige manier met de term "ideologie" wordt omgesprongen en dat de auteur het gebruik ervan op voor de hand liggende plaatsen vermijdt. Als de christelijke vormingsorganisaties bepaalde ontwikkelingen van geladen ideologische commentaar voorzien, stelt de auteur eufemistisch dat zij "een ander, niet-sociologisch" discours voerden (p. 113). Alle saillante citaten ten spijt, krijgt men op bepaalde momenten de indruk dat in de christelijke arbeidersbeweging niet aan ideologie werd "gedaan"?

Het korte citaat van p. 113 werd geplukt uit een passage waarin R. Laermans de beschouwingen van de vormingsorganisaties aangaande reclame en commercieel vermaak in de jaren 1940/50, vergelijkt met zijn eigen cultuursociologische schets. Het valt mij op dat de auteur expliciet vermeldt dat deze organisaties de gemelde fenomenen op een andere manier omschreven dan met formuleringen als "markten van symbolische goederen". De christelijke vormingsorganisaties zouden mij pas hebben verbaasd indien zij dat sociologisch jargon wél zouden hebben gebruikt! Laermans' opmerking heeft dan ook iets anachronistisch. Men kan niet verwachten dat wat pas later gemeengoed werd bij sociologen, in de jaren '50 leken in de mond lag.

Het voeren van een sociologisch discours behoorde in die periode bovendien niet tot de rol van een christelijke vormingsorganisatie. In een ter perse zijnd artikel over de geschiedenis van het vrijetijdsonderzoek in België waarin ik de periode voor 1960 voor mijn rekening neem (E. Corijn & P. Van den Eeckhout, 'Leisure research in Belgium: no engine of its own', in: P. Bramham e.a. (eds.), *Leisure research in Europe*. Ter perse), wijs ik op de arbeidsdeling die men vanaf de jaren 1940 in katholieke kringen tussen ideologen en wetenschappers wenste te voltrekken. Met name N. Devolder publiceerde in 1943 een pleidooi voor een complete scheiding tussen norm en observatie, tussen sociale filosofie en sociologie. Van sociologen werd verwacht dat zij de "realiteit" beschreven zoals ze was en niet zoals ze hoorde te zijn. De sociologen van de KUL/UCL namen deze arbeidsdeling ter harte: overtuigd dat een "waardenvrij" onderzoek van de realiteit mogelijk was, werd sterk de nadruk gelegd op methoden en technieken en op een zo "neutraal" mogelijke registratie. Een sociologische studie uit 1957 die de vrijetijdsbesteding van de Vlaamse jeugd onderzocht, zag zelfs expliciet af van een besluit, opdat toch maar niet aan "interpretatie" zou worden gedaan. Ook de christelijke vormingsorganisaties hielden zich aan die arbeidsdeling, wat niet wegneemt dat zij toen al erkenden dat sociologisch onderzoek voor hen van belang kon zijn. Aan katholieke sociologen werden onderzoeksoopdrachten toevertrouwd:

indien men de "realiteit" in een bepaalde richting wou omvormen en beïnvloeden, moest men haar eerst "objectief" registreren. Deze "recuperatie" van de sociologie was op het eind van de jaren 1950 echter niet van aard om het zuiver normatieve verloop van de vormingsorganisaties te overstemmen. Eén en ander veranderde uiteraard naar mate steeds meer afgestudeerde sociologen en agogen de rangen van vormingsorganisaties gingen vervoegen en het sociologisch taalgebruik een bepaalde socialisatie kende. Maar zelfs dan impliceerde dit niet noodzakelijk dat ook in teksten die voor de nabije of verre buitenwacht werden geproduceerd op een dergelijke "objectiverende" taal werd overgeschakeld.

Op het einde van het boek neemt R. Laermans positie in het debat Dobbelaere / Billiet enerzijds en Huysse / Vermeulen anderzijds aangaande de naoorlogse veranderingen binnen de katholieke zuil in Vlaanderen. Terwijl de eersten de ontwikkelingen karakteriseren als een overgang van kerks katholicisme naar sociaal-culturele christenheid, zien de laatsten de zuilen vooral opereren als politieke concerns waarbij de sociaal-culturele christenheid wordt weggedrukt. Laermans wijst de "harde, strikt-economische marktbenadering" (p. 211) van Huysse en Vermeulen af en onderschrijft (met enige amendering) de visie van Dobbelaere / Billiet. Ik geef Laermans geen ongelijk, maar voeg er meteen aan toe dat ik zijn argumentatie niet volledig kan bijtreden en verder valt het me op dat Huysse en Laermans ondanks hun afwijkende evaluatie van een goeddeels gemeenschappelijke premisse vertrekken. Ik verklaar mij nader.

Uit de bespreking van Huysse's stelling blijkt dat Laermans zowel als Huysse een té beperkte invulling geven aan een begrip dat Laermans "het collectieve bewustzijn" maar ik "ideologie" noem. Voor Huysse evaporeert de ideologie blijkbaar als de markt aantreedt, voor Laermans is het een goed waar sedert de tweede wereldoorlog vooral de socio-culturele organisaties zich in "specialiseren". In beide gevallen wordt er blijkbaar van uitgegaan dat er maatschappelijke domeinen zijn (de economie bv.) waar volledig of grotendeels in een ideologisch vacuüm wordt geopereerd.

Met zijn beeld van de Januskop wijst Laermans er op dat de "economische werken" de zuil anders legitimeren dan de "opvoedkundige takken" (p. 213). Ik zou hiermee akkoord kunnen gaan indien ik niet de indruk had dat het om een taakverdeling gaat waarbij de ene de economie en de andere de wereldbeelden voor zijn rekening neemt. Een dergelijke compartimentering lijkt mij niet vol te houden, niet enkel omdat de "economische werken" zoals gezegd niet in een ideologisch vacuüm opereren, maar ook omdat zelfs de handelaars in symbolische goederen hun rekeningen moeten maken. In het socio-culturele werk gaat het niet enkel om wereldbeelden, maar ook om arbeidsplaatsen en allerhande subsidies en toelagen. Het valt mij overigens op dat de dienst die de wetgever aan de christelijke vormingsorganisaties middels een uitgewerkte subsidiewetgeving bewees, totaal onderbelicht blijft (p. 184). Op dit vlak kan Huysse's benadering, waarin o.m. het zoeken naar overheidssteun een centrale bekommernis van de politieke concerns wordt genoemd, niet zomaar van tafel worden geveegd. Op p. 213 stelt Laermans de vraag, doelend op de gemelde Januskop, of er in de christelijke zuil nog van een "collectief bewustzijn" gewaagd kan worden. Hij kan daar mijns inziens pas op antwoorden als ook de "wereldbeelden" van de andere geleidingen van de zuil (boeren, middenstanders, patroons, de partij) in kaart worden gebracht.

R. Laermans wijst Huyse's "harde, strikt-economische marktbenadering" (p. 211) voor de jaren '70 af op basis van zijn onderzoek van het vertoog van die christelijke vormingsorganisaties. Reeds eerder stelde ik dat ik Laermans' beschrijving van de transformaties die dit vertoog in de naoorlogse periode onderging, als geslaagd en genuanceerd beschouwde. Op analytisch vlak laat zijn aanpak de lezer echter wat op zijn honger zitten. In tegenstelling tot wat de term "discoursanalyse" bij mij als verwachting opwekt, wordt hier niet echt werk gemaakt van het doordringen tot impliciete betekenisniveau's. Laermans' werkwijze, waarbij kernwoorden van vertogen in kaart worden gebracht, levert ontegensprekelijk een systematisering op van de verschijningsvormen van het discours, doch "onthult" in se enkel wat de betreffende organisaties expliciet kwijt wilden. Door zich toe te spitsen op kernwoorden is de auteur er niet enkel toe veroordeeld aan de oppervlakte van het vertoog te blijven, doch bestaat het gevaar dat hij zich op het gevoerde discours verkijkt. Het zelfs zeer herhaaldelijk voorkomen van bepaalde kernwoorden betekent niet noodzakelijk dat zij de essentie uitmaken van wat een tekst op ideologisch vlak te zeggen heeft. Ik ben ervan overtuigd dat de vertooganalyse aan diepgang en nuancering zou hebben gewonnen indien niet met "regelmatig weerkerende uitdrukkingen" (p. 95) maar met tekstgehele zou zijn gewerkt. Ook de contradicties in ogenschijnlijk "coherente eenheidsdiscours" (p. 177) zouden aan het licht zijn gekomen. Indien men echter wil weten of deze vertogen al dan niet "voor de schone schijn" (p. 211) werden gehanteerd, volstaan teksten niet en moet men zich inlaten met concrete politieken en praktijken.

Patricia Van den Eeckhout

Poel, Mart van der, *Personal networks, a rational-choice explanation of their size and composition*. Lisse: Swets & Zeitlinger B.V., 1993, 207 pp., 1.200 fr.

Volgens van der Poel zouden de meeste onderzoeken over persoonlijke en sociale netwerken zich beperken tot het beschrijven van netwerken in relatie tot achtergrondvariabelen zoals geslacht, leeftijd en sociaal-economische status. Een verklaring van de oorzaken van deze verschillen blijft meestal achterwege. Van der Poel poogt deze leemte op te vangen door de problematiek in een gedragstheoretisch kader te plaatsen, wat ondermeer blijkt uit de ondertitel van het boek: "a rational-choice explanation of their size and composition". Hoofddoel van de studie is te verklaren *waarom* mensen verschillen naar grootte en samenstelling van hun persoonlijk netwerk. De theoretische benadering is deze van de "rational-choice", die stelt dat mensen hun keuzegedrag laten bepalen door kosten-baten overwegingen. Toegepast op persoonlijke netwerken zou dit betekenen dat mensen hun netwerk opbouwen door voor- en nadelen van alle beschikbare relaties in te schatten, en de meest voordelige eruit te kiezen.

Bij de uitwerking van zijn visie op rational-choice, die overigens zeer kort is, om niet te zeggen oppervlakkig, merkt de lezer dat de auteur van een wel zeer brede definitie vertrekt. Verwijzend naar de kritiek van voornamelijk sociologisch georiënteerde onderzoekers, onderkent hij dat menselijk gedrag mede bepaald wordt door gewoonten, normen en waarden. Maar dit is volgens van der Poel niet in tegenspraak met de rational-choice benadering. Mensen zouden er immers vaak persoonlijk belang bij

hebben om aan de normen van een gemeenschap te gehoorzamen. De kosten van non-conformisme, in de vorm van negatieve sancties, kunnen de kosten-baten balans doen overhellen. Of mensen handelen uit gewoonte, omdat ze zich van de alternatieven eenvoudigweg niet bewust zijn. Dergelijke brede definitie roept meteen argwaan op. Op die manier verklaar je natuurlijk alles, maar tegelijkertijd ook niets.

Mijn achterdocht voor de steriliteit in de theoretische aanpak wordt bij de eerste toepassing van zijn rational-choice begrippen verder aangewakkerd. In hoofdstuk 2 geeft hij een korte schets van de debatten in de sociale wetenschappen betreffende de ontwikkeling en de totstandkoming van de relaties tussen familie, burens en vrienden. In het derde hoofdstuk werpt hij een "nieuw licht" op deze klassieke debatten, door toepassing van de rational-choice theorie. Wie daarbij ook nieuwe inzichten verwacht, komt bedrogen uit. De bijdrage van van der Poel reikt immers niet verder dan een simpele vertaling van dit debat in het typische rational-choice jargon.

Voor zijn eigen onderzoek maakt van der Poel gebruik van interviewgegevens voor 791 respondenten, representatief voor de Nederlandse bevolking tussen 20 en 72 jaar. Een persoonlijk netwerk wordt gedefinieerd als een set van personen die in een betekenisvolle interactie staan met de respondent en die er een substantiële invloed op uitoefenen. De operationalisatie gebeurt a.d.h.v. een tiental vragen die peilen naar de personen waarop beroep kan gedaan worden voor emotionele en instrumentele steun, of voor sociaal gezelschap.

In hoofdstuk 5 krijgen we een beschrijving van de socio-structurele verschillen in de grootte van het persoonlijk netwerk, en in het aandeel van verwanten binnen dit netwerk. De meeste onderzoeksresultaten sluiten aan bij vorige onderzoeken uit andere landen. Men vindt verschillen naar sociaal-economische status, onderwijsniveau, urbanisatiegraad en maritale status, maar niet, zoals in de meeste andere onderzoeken, naar geslacht. Nemen we als voorbeeld sociaal-economische status: mensen uit de klasse van bedienden hebben het grootste netwerk, maar met de kleinste proportie verwanten, terwijl men in de arbeidersklasse kleinere netwerken aantreft met een grotere proportie verwanten. In hoofdstuk 6 wordt deze analyse uitgebreid door de samenstelling van het netwerk in rekening te nemen. Het netwerk wordt opgesplitst in verschillende subnetwerken, m.n. de partner, ouders, kinderen, broers/zussen, schoonfamilie, andere verwanten, collega's, burens, medeleden uit organisaties, kennissen en vrienden, wat een uiterst gefragmenteerd beeld oplevert.

In het volgende hoofdstuk poot men meer systematiek aan te brengen door na te gaan in welke mate deze verschillen kunnen verklaard worden door "constraints", en door calculaties in termen van kosten en baten. De "constraints" worden als controlevariabelen in het model betrokken door rekening te houden met de beschikbaarheid van potentiële kandidaten (bv. er kunnen geen ouders in het netwerk zitten als deze al overleden zijn). Over de invloed van kosten en baten op het persoonlijk netwerk formuleert van der Poel zes basishypothesen, die later verder worden uitgewerkt voor de verschillende subnetwerken. Deze hypothesen zijn niet veel meer dan de vertaling van een aantal "common sense" ideeën in een rational-choice-jargon. Men kan bijvoorbeeld verwachten dat een persoon die men nog niet zo lang kent minder kans maakt om deel uit te maken van het persoonlijke netwerk. Van der Poel maakt hiervan: *The*

shorter the period one has known a person, the higher the costs of developing and maintaining a personal relationship, which increases the chance such a relation is not established or that it is ended (p. 33). Ook normatieve elementen worden in een rational-choice kleedje gestoken. Eén van de andere basishypothesen luidt: *The more importance people attach to personal relationships with representatives of a particular role category, the more benefits they derive from those relationships, the more likely are those relationships developed and maintained* (p. 35). Toegepast op het subnetwerk van partner en kinderen geeft dit: *The more traditional family values people hold, the greater the chance that they include their partner and children in their personal networks* (p. 38). Waarom bepaalde mensen meer traditionele familiewaarden aanhangen dan anderen komt niet ter sprake. Dat hiermee in feite impliciet het autonome effect van waarden onderstreept wordt, wat ernstig afbreuk doet aan de rational-choice basisassumpties, is de auteur blijkbaar ontgaan.

In het laatste hoofdstuk volgt een algemene evaluatie van het onderzoek. Het wordt even pijnlijk als moet toegegeven worden dat minder dan de helft van de 62 werkhypothesen kunnen aanvaard worden. Toch kan hierdoor de veronderstelling dat rational-choice overwegingen de samenstelling van persoonlijke netwerken bepalen, niet weerlegd worden, aldus van der Poel, want als de rational-choice theorie totaal niet zou opgaan, kan men verwachten dat slechts 5 percent van de parameters significant zijn op het .05 significantie niveau. Dat bijna 50% van de parameters significant zijn, toont volgens hem aan dat "(...) *in building personal networks people make rational decisions based on cost-benefit analyses just as well as in buying a house or a particular brand of tooth paste*" (p. 146). Mijn bedenkingen hierbij zijn dat van der Poel (1) enkel kan aantonen dat rationele keuzeoverwegingen in zekere mate meespelen bij de opbouw van een persoonlijk netwerk, maar dat hij (2) niets kan zeggen over de manier waarop deze rationele keuzeoverwegingen de opbouw van het persoonlijke netwerk beïnvloeden. Sta mij toe deze twee bedenkingen verder toe te lichten.

(1) Van der Poel toont enkel aan dat mensen hun netwerk niet 100% op irrationele basis construeren, maar dat er een zekere logica in zit die wijst op het meespelen van bepaalde keuzen die rationeel te verklaren zijn. Dit lijkt mij de evidentie zelve. Het is dan ook op basis van voor het grootste deel uiterst triviale hypothesen dat hij deze eindconclusie kan maken. Van der Poel anticipeert op deze kritiek met de bewering dat dit juist de kracht van de rational-choice theorie uitmaakt: "common sense" is immers geen theorie, men moet dus op zoek gaan naar de onderliggende redenen waarom deze hypothesen zo triviaal lijken. En hiermee zijn we aanbeland bij onze tweede bedenking.

(2) "Common sense" is inderdaad geen theorie. Maar het enige wat van der Poel doet, is het vertalen van pure trivialiteiten in een rational-choice jargon. Het is niet omdat men een jargon hanteert dat ontleend is aan een theoretische stroming, dat men automatisch inzicht krijgt in de "onderliggende redenen" van bepaalde gedragsprocessen. Het blijft een boeiende vraag om na te gaan hoe mechanismen die te maken hebben met rationele keuzeoverwegingen precies fungeren bij de constructie van netwerken, en in welke mate deze mechanismen gelijkaardig verlopen bij de constructie van netwerken en bij bijvoorbeeld de keuze van een bepaald merk van tandpasta. Een dergelijke kwalitatieve analyse is vanuit gedragstheoretisch standpunt veel interessanter,

maar wordt met zijn uitsluitend kwantitatieve en verbeeldingsloze aanpak volledig achterwege gelaten.

Als student kreeg ik les van een al wat oudere docent, die zich behoorlijk druk kon maken over een bekend sociologenmopje. Sociologen zouden mensen zijn die aantonen dat, wanneer men op het lichtknopje drukt, het licht aangaat. Tot mijn spijt moet ik vaststellen dat in bepaalde gevallen deze stelling zeker opgaat. In zeker opzicht is dit boek dan ook een geschikt leerboek voor studenten: het toont aan hoe men op een didactisch en methodologisch correcte manier een studie kan opzetten die inhoudelijk nergens toe bijdraagt.

Anton Derks

Poutsma, E., *Tussen meedenken en meedoen. Arbeidsbeleid in kleinschalige procesinnovatieve bedrijven.* Brussel: VUB Press, 1993, 310 pp., 895 fr.

In de hedendaagse vakliteratuur wordt te pas en te onpas gewag gemaakt van de toenemende betekenis van het 'kleinschalig ondernemen'. Tevens worden allerlei verslagen de wereld ingestuurd die experimenten met de kleinschalige organisatievorm propageren als alternatieve vormen van beheersing en besturing. En ook de idee als zou een nieuw ambachtelijk elan het einde van de massaproductie inluiden, doet het goed. Markten van gestandaardiseerde massaproducten zouden verzadigd zijn. Kwaliteit en klantspecificiteit zouden de nieuwe troeven worden op de afzetmarkten. En de kleinschalige organisatievorm zou over de nodige flexibiliteit en aanpassingsbereidheid beschikken om op deze tendens in te spelen. Zulke theses maken al een decennium lang opgang. Gezien de kleinere onderneming in het empirisch onderzoek weinig aandacht krijgt, zijn zulke stellingen moeilijk te verifiëren of te falsifiëren.

De verdienste van Poutsma's proefschrift is er in gelegen dat het deze lacune helpt opvullen. Het is een verkenning van de wijze waarop ondernemers van kleinere bedrijven het werk van hun medewerkers organiseren. Poutsma heeft daartoe het arbeidsbeleid van negen procesinnovatieve bedrijven onderzocht. Het gaat om bedrijven die geavanceerde computersystemen en -apparatuur geïmplementeerd hebben. Het zijn, in hun sector, 'early adapters' van nieuwe technieken. Implementatie van deze nieuwe technieken gaat gepaard met reorganisatie van werk en verschuiving van verantwoordelijkheden. Poutsma probeert te beschrijven welke keuzes de ondernemers op deze domeinen gemaakt hebben en vooral, in welke mate zij hun werknemers bij één en ander hebben laten 'meedenken en meedoen'. Hij tracht ook de achtergronden van de gemaakte keuzes uit te klaren. Daarbij staat de vraag centraal of deze ondernemers een strategisch arbeidsbeleid hanteren; m.a.w. of ze het arbeidsproces en de personeelsinzet volgens bepaalde 'arrangementen' organiseren en in welke mate ze daarbij inspelen op veranderingen in de omgeving. De werkwijze - vergelijkende vervolgeb企业studies met een (beperkt) longitudinaal karakter - leent zich tot het beantwoorden van zulke complexe vraag.

Het verslag van het onderzoek is uiterst traditioneel opgebouwd. Het overzicht van meer voluntaristische en meer deterministische benaderingen van de configuratie van de arbeidsorganisatie mag intussen zonder meer klassiek genoemd worden en brengt in die zin weinig nieuws. Een té groot deel van het proefschrift wordt in beslag genomen door een beschrijving van de gevalstudies, bedrijf per bedrijf. Het in extenso beschrijven van bedrijfscases is weliswaar een zeer eerlijke manier van werken. De auteur geeft zich immers bloot en maakt het de lezer mogelijk de oefening te herhalen. Er wordt echter ingeboet aan vergelijkbaarheid. Deze rapporteringswijze blijkt ook vrij veel schade toe te brengen aan het leesplezier.

Luc Sels

Selys, Gérard de, *Europa zoals het is*. Berchem: EPO, 1993, 173 pp.

Rond de Europese eenmaking verschijnt heel wat mythologische literatuur. Of het zijn historische en geografische reconstructies die inspelen op de neergang van de natie-staat en de opkomst van een nieuwe tijd-ruimtelijke eenheid. Of het zijn ideologische geschriften. Of het zijn kortweg producten van de institutionele propaganda. Te weinig wordt de Europese eenmaking kritisch en analytisch gevolgd. En dat blijft voorsnog meestal het werk van journalisten.

Gérard de Selys is de Europa-verslaggever van de RTBF. Begin 1993 verscheen bij EPO het boek: 'Alinea 3. L'Europe telle qu'elle.' Bij het vallen van de bladeren en 13 boeken later brengt dezelfde uitgever de Nederlandse vertaling op de markt onder de titel: 'Europa, zoals het is'. Op een inleiding van Europarlementslid Lode Van Outrive na en buiten enkele slordige (en soms storende) vertalingen, is de tekst ongewijzigd.

De centrale kritiek is dat de doelstelling van de Europese gemeenschap tussen het verdrag van Rome (1957) en het verdrag van Maastricht (1992) is gewijzigd. In alinea 3 van het eerste verdrag wordt de voortdurende verbetering van de levensomstandigheden en de werkgelegenheid van de bevolking de eerste doelstelling van het pakt. In 1992 krijgt het behoud van de concurrentiecapaciteit van de economie een prominente plaats. Daarmee is de toon gezet.

In acht hoofdstukken wordt op basis van tekstdocumentatie en interviews met bevoorrechte getuigen een beeld opgehangen van de realiteit van de Europese constructie. Achtereenvolgens komen aan bod: de oligarchische politieke constructie van de E.G., een kritiek op het Schengen-akkoord, de Amerikaanse invloeden, de monetaristische optie van het verdrag van Maastricht, de deregulering van de arbeid, de landbouwpolitiek, het gebrek aan cultuurpolitiek en de militarisering. De conclusie verwerpt het huidige eenmakingsproces en roept op tot het uitwerken van een alternatief. Een conclusie die Lode Van Outrive in zijn inleiding overneemt.

Onthullende literatuur voor Eurofanaten en documentatie voor Eurosceptici.

Eric Corijn

Valk, J.M.M. de (red.), *Nationale identiteit in Europees perspectief.* Baarn: Acco, 1993, 120 pp., 550 fr.

Door in de analyse van de nationale identiteit in Europa te kiezen voor de spanning tussen het universele en het lokale haakt dit boek in op een van de belangrijkste problemen van de nationale identiteitsbeleving in West-Europa. Bij de uitwerking daarvan wordt evenwel onevenredig veel aandacht besteed aan de nationale varianten in het christendom. De titel van het boek is daarom enigszins misleidend. Dit doet echter niets af aan de kwaliteit van de meeste hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk tracht de Valk inzicht te scheppen in het waarom van een nationale identiteit. Hij ziet daarvoor twee oorzaken. Enerzijds de uitholling van de betekenis van het kleine groepsverband (gezin, lokale gemeenschap) en anderzijds het verval van 'supranationale identificatiemogelijkheden' (zoals het christendom). De internationaliserende economie kan hiervoor niet als vervanger optreden omdat deze uitsluitend op materiële rationaliteiten berust en de emotionele identificatiebehoeften van de mens onbeantwoord laat. In het tweede hoofdstuk gaat de Moor op dit emotionele, dus subjectieve element in. In een uiterst interessante uiteenzetting toont hij aan hoe de verschillen tussen de nationale identiteiten in West-Europa niet op objectieve elementen gestoeld zijn. Qua waarden en normen zijn er geen fundamentele verschillen tussen de Europese volkeren aan te duiden. Nationale identiteiten steunen dan ook vooral op het gevoel van een volk dat zij gezamenlijke historische ervaringen hebben. Belangrijk daarbij is dat aan de basis daarvan niet alleen objectieve historische feiten liggen maar ook politieke en culturele bewegingen die het bewustzijn omtrent deze feiten levendig houden, opkloppen en eventueel kleuren. In het hoofdstuk van Kortmann wordt ingegaan op de institutioneel-juridische vertaling van de spanning tussen universaliteit en nationale diversiteit. Het blijft echter vooral een beschrijving van de manier waarop deze in constituties, wetgeving en rechtspraak vorm kan krijgen. Hoe nationale identiteiten (want daarover gaat tenslotte het boek) bij de vorming hiervan een rol hebben gespeeld blijft echter onbelicht.

In de drie laatste hoofdstukken komen de nationale varianten binnen het christendom aan bod. Het historische hoofdstuk van Petry creëert hier meer verwarring dan duidelijkheid. De lezer wordt overonderd met historische verwijzingen zonder dat meteen duidelijk wordt of de auteur daarmee bewijst wat hij wil bewijzen. In de twee laatste hoofdstukken wordt deze fout niet gemaakt. In de bijdrage van van Laarhoven wordt duidelijk uiteen gezet hoe het belang van nationale varianten binnen het christendom met de tijd toenam totdat met de nationale ideologieën van de negentiende eeuw het hoogtepunt werd bereikt. In het laatste hoofdstuk zet van Rooden uiteen hoe binnenin het Europese christendom de gereformeerde kerk in Nederland een aparte positie inneemt. Ofschoon deze bijdrage goed is uitgewerkt, verwijst ze uitsluitend naar de Nederlandse situatie. Het Europese perspectief ontbreekt. Dit kan meteen als belangrijkste kritiek op de eindredactie gelden. Ofschoon de meeste hoofdstukken inhoudelijk goed uitgewerkt zijn, is de onderlinge consistentie enigszins zoek, zeker als men deze in het licht van de titel van het boek bekijkt.

Bart Kerremans

Varkevisser, Allan, *"Tussen patos en nuchterheid", sociologen over hun vak*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1991.

Acht sociologen spreken in deze bundel over hun keuze in de sociologie en over de onderwerpen waarmee ze zich bezig houden. Voor hen is hun vak elke keer laveren tussen patos, het diep betrokken zijn, en nuchterheid, afstand nemen.

Een deel van de lezingen vond plaats in een cyclus in '89, genaamd 'Wat bezielt de socioloog', georganiseerd door OSBBS (Overleg van Sociologiestudenten ter Bevordering van de Bezielde Sociologiebeoefening). Dit Overleg heeft tot doel via lezingen een open en levendige discussie te bevorderen omtrent de sociologie. De ambivalentie van het vak: de delicate maatschappelijke problemen die om adequate, subtiele oplossingen vragen en anderzijds de lage maatschappelijke status en het besef van onmacht, is een wederkerend onderwerp.

De bundel opent met artikelen van twee belangrijke Nederlandse sociologen, J.A.A. van Doorn en A.C. Zijderveld. J.A.A. van Doorn benadrukt het belang voor de socioloog van het bezoeken en het verkennen van verschillende leefwerelden. A.C. Zijderveld legt de nadruk op het werk van 'oude leermeesters' in de sociologie en pleit voor een directe en juiste lezing van hun werk. J. Van Hoof uit kritiek ten aanzien van wetenschappelijke benaderingen van de arbeidsmarkt en onderzoek op dat gebied. A. de Regt en A. van Otterlo hebben het respectievelijk over 'Sociologie en geld' en 'Eten en beschaving'. G. Nijhof komt met een oproep tot reflectie en heroriëntatie van het object van de sociologie. Het achterhalen van interpretatieprocessen is vanuit zijn opvatting te herleiden tot een taalkundige aangelegenheid. C. Tellegen pleit voor een ontwerpende sociologie op het vlak van het milieu. Dit impliceert het zich niet beperken tot het beschrijven en verklaren van maatschappelijke processen maar ook het aanbieden van oplossingen.

De bundel wordt afgesloten met een vertaling van de lezing van A. Giddens uit 1986, waarin hij een opsomming geeft van de taken van de hedendaagse socioloog en een uiteenzetting over de relevantie van sociologisch werk.

Eén van de opmerkelijkste en aangenaamste aspecten van deze lezingen is, dat er veel autobiografische kenmerken door de sprekers worden aangebracht als reden om zich met sociologie bezig te houden. Bezieling heeft voor veel sociologen duidelijk te maken met eigen ervaringen en de daarmee gepaard gaande emoties. Het boek bevat verruimende perspectieven en is daarom een aanrader zowel voor 'ervaren' sociologen als voor sociologie-studenten.

Marleen Easton

Velthoven, J. van en J. Boeckxstaens, *Is de ene bejaarde gelijkjer dan de andere?* Leuven / Apeldoorn: Garant, 1993, 154 pp., 830 fr.

Het boek richt zich op de financiële gevolgen van de plaatsing van bejaarden en meer bepaald op de maandelijkse betaling van de instelling. Steeds meer bejaarden moeten voor hun plaatsing beroep doen op de tussenkomst van het O.C.M.W. Een van de oorzaken is de steeds toenemende discrepantie tussen enerzijds de inkomsten van de bejaarden en anderzijds de steeds stijgende verblijfskosten in rusthuizen en R.V.T.'s.

Op basis van een eigen onderzoek waarbij 219 van de 308 Vlaamse O.C.M.W.'s betrokken waren, komen de auteurs tot de vaststelling dat heel wat bejaarden financieel mishandeld worden. Zo blijkt dat enkel het feit in de gemeente A. te wonen en niet in de gemeente B., kan maken dat de geplaatste bejaarde een groter zakgeld, een groter vakantiegeld en meer extra's uitbetaald krijgt, terwijl zijn kinderen minder en zijn kleinkinderen helemaal geen onderhoudsplichtige bijdragen moeten betalen. Van enige eenvormigheid is hier geen sprake omwille van het ontbreken van duidelijke richtlijnen vanwege de overheid. Men belandt niet alleen best in de 'juiste' wieg maar bij voorkeur ook in de 'juiste' gemeente om een menswaardig lang leven te kunnen leiden.

Het besluit is dan ook dat er een behoefte is aan een duidelijke reglementering die de verschillende O.C.M.W.'s beperkt in hun interpretatiemogelijkheden. Dit kan leiden tot een grotere eenvormigheid in de werkwijze van de O.C.M.W.'s en een grotere duidelijkheid naar het cliënteel toe.

De auteurs wagen zich tevens aan een aantal voorstellen die uiteraard vatbaar zijn voor verfijning en kritiek. Om de rusthuizen betaalbaar te houden pleiten ze voor een verhoging van de pensioenen, een verhoogde R.I.Z.I.V.-tegenoetkoming, een afhankelijkheidsverzekering, een andere kijk op intramurale bejaardenzorg zoals de actieve participatie van familieleden en een kritische kijk op de subsidiëring in het algemeen. Aansluitend is men van mening dat een All-in prijs, een eenvormig contract (het modelcontract van Christian Dick wordt voorgesteld) en een ombudsman de betrokken partijen ten goede kan komen. Wat de O.C.M.W.-plaatsingen betreft wil men eenvormigheid inzake zakgeld, vakantiegeld, de aard van billijkheidsredenen, de berekening van onderhoudsplichtige bijdragen enz. Met deze voorstellen willen de auteurs een discussie op gang brengen omtrent de bestaande financiële wantoestanden.

Deze benadering levert ontegensprekelijk een bijdrage tot het doorzichtiger en begrijpelijker maken van deze problematiek, zowel voor beleidsmensen als voor bejaarden en hun familie. We vinden nauwkeurige begripsverklaringen, definities alsook nuttige tips en adressen terug.

Hoewel de bestaande knelpunten duidelijk zijn uiteengezet, komen mogelijke oplossingen nogal beknopt aan bod. Vandaar dat voor hen die thuis zijn in deze materie relatief weinig nieuws wordt toegevoegd.

Marleen Easton

Vranken, Jan & Erik Henderickx, *Het Speelveld en de Spelregels. Een Inleiding tot de Sociologie.* Leuven/Amersfoort: Acco, 1993, 287 pp.

Inleidingen in de sociologie zijn onder te verdelen in twee soorten: (i) werken die een overzicht geven van het gehele vakgebied en het bijbehorende jargon, en (ii) werken die een overzicht geven van de hoofdfiguren en stromingen. *Het Speelveld en de Spelregels* valt in de eerste categorie. Het is het resultaat van het 'in elkaar schuiven'

van twee teksten die de auteurs gebruiken voor hun colleges sociologie. Vranken en Henderickx stellen in hun woord vooraf dat zij dit eerste Vlaamse handboek sociologie derhalve zien als een 'voorlopig eindprodukt'. Ik kom in deze recensie tot eenzelfde conclusie.

Het boek is in eerste instantie bedoeld voor studenten in het wetenschappelijk of hoger beroepsonderwijs, maar ook voor de geïnteresseerde leek is het een goede kennismaking met de sociologie. Het boek kent een overzichtelijke lay-out en is gelardeerd met verhelderende figuren en tabellen. De vormgeving maakt het dan ook zeer geschikt om zelfstandig te bestuderen. De onderwerpen die aan bod komen bestrijken het gehele vakgebied, van rolconflicten tot moderniseringsprocessen. Vranken en Henderickx behandelen in een helder en duidelijk betoog de inzichten en het vakjargon van de sociologie aan de hand van de centrale vraag: hoe is samenleven mogelijk? De metafoor die zij hiervoor gekozen hebben is de samenleving als speelveld, waarbij de sociologie ons inzicht kan geven in het bestaan en ontstaan van de spelregels. Het speelveld is de Vlaamse samenleving en deze wordt inzichtelijk gemaakt aan de hand van algemene sociologische concepten en empirische voorbeelden uit de Vlaamse onderzoekspraktijk.

In de eerste drie hoofdstukken wordt de sociologie als wetenschap van de samenleving geïntroduceerd, waarna de auteurs wat dieper ingaan op de verschillende benaderingen van de sociale werkelijkheid. Op dit punt ontkomen de auteurs er niet aan om toch een tipje van de sluier op te lichten over de hoofdfiguren van, en stromingen binnen de sociologie. De omvang van dergelijke theoretische uitstapjes blijft een moeilijke afweging. Vranken en Henderickx zijn er niet in geslaagd om dit op een evenwichtige manier te doen. Ten eerste is de behandeling van enige theoretische concepties van o.a. Weber en Marx dermate summier, dat je je kan afvragen of deze nog wel zinvol is. Ten tweede zijn de auteurs niet consequent in het verstrekken van achtergrondinformatie over sociale wetenschappers, zoals geboorte- en/of sterfjaar, zodat het de lezer niet duidelijk wordt wie wel en wie niet tot de 'klassieken' gerekend mag worden. Tenslotte wordt er nauwelijks aandacht besteed aan theoretische inzichten van de afgelopen decennia, zoals te vinden in het werk van o.a. Bourdieu, Giddens, Habermas en Foucault.

In de hoofdstukken vier tot tien worden achtereenvolgens groepsvorming, cultuur, socialisatie en deviantie, organisaties, stratificatie, sociale ongelijkheid, solidariteit en conflict behandeld. Het betoog is helder, maar het is jammer dat de hoofdstukken niet afgesloten worden met een conclusie of samenvatting. Hierdoor komen ze lossen van elkaar te staan dan noodzakelijk is, en ook de onvermijdelijke herhalingen verliezen zo hun didactische functie. Een tweede punt van kritiek betreft het gebruik van het empirische materiaal. Vranken en Henderickx stellen expliciet dat zij dit vooral ontleen aan Vlaams sociologisch onderzoek, maar bij een nadere beschouwing blijkt evenveel, zo niet meer, gebruik te worden gemaakt van Amerikaans, Engels en Nederlands onderzoeksmateriaal. Het gebruikte materiaal is weliswaar functioneel in de tekst, maar als het selectie criterium 'Vlaamse sociologische onderzoeken' zo losjes gehanteerd wordt, dringt de vraag zich op hoe de auteurs hun selectie dan gemaakt hebben.

In het laatste hoofdstuk staan modernisering en sociale verandering centraal. De auteurs gaan uitgebreid in op de overgang van de traditionele naar de moderne samenleving. Ze kenmerken het moderniseringsproces aan de hand van vier dimensies, ontleend aan van der Loo & van Reijen's *Paradoxen van Modernisering* (1990): structurele differentiatie, rationalisering, individualisering en domesticering van de

natuur. Gezien het belang van het moderniseringsproces voor het ontstaan van de sociologie als wetenschap en het open einde van dit laatste hoofdstuk, lijkt mij de vraag gerechtvaardigd of Vranken en Henderickx hun inleiding hier niet mee hadden moeten openen.

De kwaliteit van een inleiding valt af te meten aan de mate waarin de lezer door het gebodene wordt verleid om verder te speuren. Vranken en Henderickx zijn hier in geslaagd, de wetenschappelijke eetlust wordt zonder twijfel opgewekt. Een voorwaarde hierbij is echter wel dat de lezer via de referenties en de bibliografie een handreiking krijgt om de eerste honger te stillen. Op dit punt vertoont *Het Speelveld en de Spelregels* nogal wat gebreken. Bij vele verwijzingen en citaten in de tekst zoekt men tevergeefs in de bibliografie naar het desbetreffende boek of artikel. Daarnaast worden er door de gehele tekst auteurs aangehaald waarbij het jaartal in de tekst niet overeenstemt met het jaartal in de bibliografie. Dit laatste is wellicht te wijten aan het in elkaar schuiven van twee collegedictaten, het blijft desondanks slordig. Het eerste punt is evenwel een duidelijke omissie, met name omdat de auteurs expliciet vermelden dat ze de bibliografie wel als zodanig hebben willen opzetten.

Een ander criterium waaraan de kwaliteit van een inleiding kan worden afgemeten is de mate waarin de auteur(s) de lezer in een bepaalde richting sturen. De auteurs van *Het Speelveld en de Spelregels* zijn er op dit punt goed in geslaagd om de lezer niet specifiek op één benadering vast te pinnen. De rode draad in hun betoog is het beklemtonen van de actor-structuur tegenstelling binnen de sociologie. Vranken en Henderickx slagen er zo in om de lezer duidelijk te maken dat er binnen de sociologie verschillende benaderingen zijn die of de actor of de structuur als invalshoek nemen. Zelf nemen zij hier een middenpositie in, door te wijzen op zowel de voor- als de nadelen van de verschillende benaderingen. Deze opzet laat zien dat een genuanceerde houding tegenover het eigen vak uitstekend in een inleiding geventileerd kan worden, een voorbeeld dat navolging verdient.

Resumerend; het boek is inderdaad een 'voorlopig eindproduct', maar het heeft zeker de potentie om uit te groeien tot een volwaardig eindproduct. De vormgeving is, vooral wat betreft de verwijzingen en de samenhang van de hoofdstukken, voor verbetering vatbaar. Inhoudelijk echter kan het werk van Vranken en Henderickx de vergelijking met andere inleidingen tot de sociologie, zowel nederlandstalig als angelsaksisch, zeker doorstaan. *Het Speelveld en de Spelregels* biedt zowel studenten als de geïnteresseerde leek een sociologische bril om de samenleving mee te beschouwen, met daarbij de garantie dat de blik nooit meer dezelfde zal zijn.

Bram Peper

Vries, Geert de, *Het pedagogisch regiem, groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff, 1993, 223 pp., 690 fr.

Dit boek omvat vijf essays die elk op zich een bepaalde probleemstelling behandelen, maar samen toch een afgewerkt geheel vormen. Dit titel van het eerste hoofdstuk: "omdat het nu eenmaal moet!" illustreert de centrale probleemstelling die in het boek wordt behandeld. Deze kan algemeen omschreven worden als het in vraag stellen van de vanzelfsprekendheid van het volgen van onderwijs. "Waarom gaan steeds meer

mensen steeds langer naar school?" en "Waarom zijn diploma's zo belangrijk geworden?" zijn vragen waarop in het eerste hoofdstuk een antwoord wordt gezocht, en dit vanuit een algemeen historisch-sociologisch perspectief. Een eigen synthese van de bestaande verklaringstheorieën wordt gebruikt om de verbreiding van de maatschappelijke schoolwang te verklaren. Een veelbesproken thema uit de onderwijssociologische literatuur, nl. het verband tussen onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid komt hier ruim aan bod.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op schoolverzuim als sociaal probleem. Er wordt nagegaan hoe het komt dat schoolverzuim als sociaal probleem wordt aanzien. De Vries toont tevens aan dat de belangstelling voor en vooral de bezorgdheid over schoolverzuim zelf deel zijn van het probleem. In het volgende hoofdstuk worden enkele stereotypen rond schoolverzuim tegengesproken. Het voorlaatste hoofdstuk handelt over "de kunst van het spijbelen". Aan de hand van kwalitatieve onderzoeksgegevens wordt nagegaan of er steun te vinden is voor de interpretatie van spijbelgedrag als symptoom voor een onderwijscrisis.

In het laatste hoofdstuk wordt een eindbalans opgemaakt. De diploma-inflatie en het certificatieproces worden gezien als nefaste en dus af te remmen ontwikkelingen. De Vries besluit met enkele suggesties voor de begrenzing van het pedagogisch regiem.

De auteur zoekt in "Het pedagogisch regiem" de gulden middenweg tussen een stevig onderbouwde analyse van het onderwijs en een kritische visie op de vanzelfsprekende aanvaarding van de vroegere en huidige ontwikkelingen. Door de uiterst heldere manier waarop de probleemstelling wordt benaderd slaagt hij er dan ook in om deze zoektocht tot een goed einde te brengen. Het boek blijft, op enkele stukken na, boeien door een originele en onbevooroordeelde kijk op de problematiek. De verdienste van dit werk ligt vooral in het in vraag stellen van enkele gangbare visies op onderwijsproblemen en in de realiteitszin die daarbij aan de dag wordt gelegd. Hierbij wordt niet teruggedeinsd voor het neerhalen van enkele heilige huisjes en dit geeft het boek een eerlijk en geloofwaardig karakter.

Jeroen Vereecke

Wielemans, W., *Vorbij het individu*. Leuven: Garant, 1993, 230 pp., 795 fr.

Het is niet zo eenvoudig om het statuut van dit werk in te schatten. Enerzijds is het een metatheoretische reflectie op 'mensbeelden in wetenschappen' en anderzijds is het een pleidooi voor een bepaald mensbeeld (in de pedagogiek). De auteur stelt dat in het huidige dominante mensbeeld de nadruk te sterk ligt op het autonome individu en te weinig op de wezenlijke verbondenheid. De analyse van bepaalde 'alternatieve' paradigma's uit een aantal wetenschappen vormt de basis voor de argumentatie van het pleidooi. Alle recente ontwikkelingen in de wetenschappen zouden in dezelfde richting wijzen. Achtereenvolgens worden de fysica, de psychologie, de sociologie en de theorieën aangaande de evolutie van de planeet behandeld.

De quantumtheorie zou het meest fundamentele grondpatroon van alles wat bestaat aangeven. Alle materie heeft tegelijk een deeltje-aspect (zijn) en een golf-aspect (worden), is m.a.w. tegelijk duurzaam en dynamisch. Op basis van een studie van de hersenmaterie kan het vermoeden uitgesproken worden dat ook de psyche volgens dat principe zou functioneren. In de post-freudiaanse psycho-analyse wordt de overbeklemtoning van het individu in vraag gesteld. De menselijke psyche zou in wezen gekenmerkt worden door relationaliteit. De mens kan uiteindelijk gezien worden als "een knooppunt van relaties". Het dualisme tussen individu en maatschappij, m.a.w. het vrijheid versus determinisme-debat, wordt in de sociologische theorieën van (o.a.) Bourdieu en Giddens overstegen. Tenslotte wordt in bepaalde planetaire evolutietheorieën, o.a. in die van Teilhard de Chardin en in de Gaia-hypothese, de wezenlijke verbondenheid van de mensen met de planeet benadrukt. Het bewustzijn van mensen zou een manifestatie zijn van de planetaire evolutie. Het hele scala aan leven op aarde zou als één organisme beschouwd kunnen worden. Materie is zodoende in wezen doorleefd, bewustzijn maakt een wezenlijk deel uit van het heelal. Deze stelling wordt benoemd als post-industrieel, of wetenschappelijk animisme.

Er worden hier tussen de verschillende wetenschappen parallellen getrokken. Telkens wordt er een gelijktijdige dualiteit in de plaats gesteld van een polair dualisme. De klemtoon verschuift van substanties naar de relaties ertussen, van wetmatigheden naar continue en dynamische processen die indeterministisch en onvoorspelbaar zijn. In die zin is noch de keuze van deze wetenschappen, noch de volgorde waarin ze aan bod komen, noch de keuze van de behandelde paradigma's toevallig.

Ondanks het eerste hoofdstuk, waarin het huidige 'hyper-geïndividualiseerde' mensbeeld geplaatst wordt in zijn historische context, mist Willy Wielemans hier mijns inziens echter toch een kans om de analoge ontwikkelingen in de verschillende wetenschappen (expliciet) cultuur-historisch te duiden, als verschillende uitingen van eenzelfde ontwikkeling in onze tijd. Op die manier zou hij ook ontsnapt zijn aan het dreigende reductionisme. Nu balanceert hij soms op de rand ervan: de fysica zou de psychologie inspireren, die zou op haar beurt een inspiratiebron vormen voor de sociale theorievorming en de planeet zou dan gezien kunnen worden als de sociale context in de ruimste zin van het woord. Het is niet steeds duidelijk in hoeverre de verschillende wetenschappen voor elkaar meer zouden (kunnen) betekenen dan het aanreiken van 'metaforen'.

Hoewel de tekst soms wat oppervlakkig en dan weer wat overladen overkomt, wat op zich waarschijnlijk onvermijdelijk is gezien de brede aanpak, gaat het om een gedurfd opzet. Het mensbeeld dat verdedigd wordt, benadrukt de verbondenheid van mensen met elkaar, met de materie en met de planeet. De waarde van dit mensbeeld in de pedagogiek wordt diepgaand uitgewerkt. Of dit mensbeeld inderdaad ooit gangbaar zal worden, moet zich nog uitwijzen. Het loont intussentijd wel de moeite om deze 'denkcoëfening' te maken, namelijk de mens eens te bekijken vanuit een andere invalshoek.

Hildegard Van Hove

Wils, Lode, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen.* Leuven/Apeldoorn: Garant, 1992.

Prof. Dr. Lode Wils (K.U. Leuven, historicus) wil met dit boek een overzicht brengen "van de ontwikkeling van etnisch en nationaal bewustzijn in onze gewesten, vanaf het Frankische rijk tot nu" (p. 11).

In zijn inleiding poneert hij twee belangrijke uitgangspunten. Ten eerste stelt Wils dat een eeuwigdurende definitie voor 'een natie' onmogelijk is: "De geschiedenis leert ons dat een natie *nu* iets heel anders is dan *vroeger*, en *hier* weer anders dan *elders*" (p. 11). Hieruit volgt min of meer dat - ten tweede - een 'natie' niet iets natuurlijk is, maar iets dat gecreëerd wordt. Bijgevolg is een nationale identiteit niet iets aangeboren, maar iets dat men verwerft.

Tijdens zijn tocht doorheen de geschiedenis van de Lage Landen legt Wils precies de nadruk op die nationale identiteit. Hierbij maakt hij een onderscheid tussen enerzijds het 'moderne nationaal bewustzijn' (p. 293), ontstaan ingevolge de 'moderne' natievorming die Wils situeert in de tweede helft van de achttiende eeuw en anderzijds het 'vroegere nationaal identiteitsgevoel' (p. 292) uit de periode die daaraan vooraf gegaan is. Speciale aandacht krijgen daarbij de natievormende factoren: godsdienst, oorlogen, dynastieke belangen, institutionele factoren en - pas veel later - de taal. Zijn verhaal getuigt daarbij van groot historisch inzicht en kennis van zaken. De auteur argumenteert met overtuiging dat onze huidige collectieve vormen van 'nationaal' bewustzijn niet uit het niets ontstaan zijn, maar uiteindelijk hun wortels hebben in een verleden.

Nochtans heb ik moeite met de termen 'natie' en 'nationaal bewustzijn' om de vroegere vormen van collectief politiek bewustzijn op een hoger, overkoepelend niveau te duiden. Met name vanwege de - bewust gekozen - inhoudelijke vaagheid van deze termen heb ik me regelmatig afgevraagd of Wils geen betekenis geeft aan gebeurtenissen die zich in een vroeger tijdperk hebben voorgedaan aan de hand van begrippen die de huidige opvattingen weerspiegelen (anachronistisch denken). Wils vult het 'nationaal bewustzijn' weliswaar concreet in voor iedere periode die hij bespreekt, maar indien het object van een 'nationaal bewustzijn' zo breed kan zijn, waarin onderscheidt een 'natie' of een 'nationaal bewustzijn' zich dan van andere vormen van politiek collectief bewustzijn? Het woord 'natie' is pas uitgevonden toen men ging streven naar het doen samenvallen van een bevolkingsgroep met een bepaald grondgebied. Dat is pas het geval vanaf de moderne staatsvorming. Een tijdeloze invulling van een verschijnsel is dus prima, maar dan moet de vlag de lading daadwerkelijk dekken. Dat is met 'natie' of 'nationaal bewustzijn' m.i. dus niet het geval.

We kunnen deze problematiek vanuit een andere hoek aanbrengen, namelijk door te kijken naar wie de dragers van het 'nationaal zelfbewustzijn' waren. Vorsten, clerici, edellieden, de burgerij, die in de Middeleeuwen behoorden tot de hogere lagen van de bevolking en hoofdzakelijk deel uitmaakten van de stedelijke cultuur, zegt Wils. Inderdaad, maar dat is (het enige) wat ons bekend is! We weten niet wat het gewone volk dacht, aangezien het ongeletterd was en er bijgevolg geen geschriften van bestaan. Betekent dit dat er bij het gewone volk geen 'nationaal bewustzijn' aanwezig

was? In welke mate was het zich bewust van wat er aan de top van de samenleving leefde en beïnvloedde dit het eigen denken en doen? Het probleem is natuurlijk dat we dit niet meer kunnen achterhalen: Wils citeert dan ook terecht Avonds die zegt dat dit een "voor altijd onoplosbaar probleem [zal] blijven" (p. 35). Indien we niet weten of een dergelijk gevoel wel of niet aanwezig was bij het grootste deel van de (Middel-eeuwse) bevolking, is een *nationaal* bewustzijn dan wel de juiste benaming?

Wanneer Wils de stap heeft gezet van het vroegere naar het moderne nationale bewustzijn in België, verenigt hij m.i. onterecht en in tweeërlei opzicht zijn kijk op het fenomeen. Ten eerste stelt hij het Vlaams-nationale bewustzijn gelijk met het gedachtengoed van de Vlaamse beweging en het Waals-nationale bewustzijn met dat van de Waalse beweging en 'vergeet' hij daardoor diegenen die deze opvattingen niet deelden. Ten tweede typeert hij het gedachtengoed van die Vlaamse en Waalse beweging, of althans het beeld dat daarover bestaat, respectievelijk als essentieel 'rechts en katholiek' en 'links en anti-klerikaal of vrijzinnig'. Wils heeft gelijk wanneer hij stelt: "Meer nog dan de werkelijkheid, is de beeldvorming natiescheppend" (p. 299), maar dat neemt niet weg dat er, bijvoorbeeld, ook een niet onbelangrijke progressieve stroming/vleugel binnen de Vlaamse beweging heeft bestaan en nog steeds bestaat. Hieraan besteedt de auteur van dit boek geen aandacht.

Wils heeft duidelijk getracht vanuit een wetenschappelijke, i.e. niet-normatieve ingesteldheid te schrijven. Maar dat lukt hem niet altijd. Met name tijdens de hedendaagse periode kan ik me niet van de indruk ontdoen dat de auteur een zekere afkeer heeft van het 'antiklerikale wallingantisme' (zoals hij dat zelf noemt). Hij zegt dit niet expliciet en ik verwijt hem ook geen kwaad opzet, maar de afkeer blijkt hier en daar toch uit een afkeurende, zelfs naar spot neigende toon wanneer hij het ideeëngoed van de Waalse beweging ontleedt, terwijl hij alle zielen bijzet om de standpunten en motieven van de Vlaamse beweging duidelijk te maken. Ook ten aanzien van het linkse, communistische (veelal Franstalige) verzet na de Tweede Wereldoorlog is Wils in zijn analyse ongemeen hard, veel harder dan in de meeste politiek-historische werken over België. Dit werk draagt met andere woorden voor de hedendaagse periode duidelijk een Vlaams 'stempel'. Dit toont nogmaals aan hoe moeilijk het is om intellectueel afstand te nemen van iets waarbij we ons, als mens, nauw betrokken voelen.

Wat ik bijzonder jammer vind, is het gegeven dat Wils nergens - één enkele keer uitgezonderd - zijn *precieze* bronnen vermeldt, zelfs niet wanneer hij letterlijk citeert (wat hij herhaaldelijk doet). De auteur probeert zijn bevindingen theoretisch te duiden en vernoemt daarbij expliciet de namen van wetenschappers die hun sporen verdiend hebben op het gebied van theorievorming omtrent 'nationalisme' - Deutsch, Gellner, Renan en Hroch passeren regelmatig de revue - maar nergens vinden we een *precieze* aanduiding van de gebruikte referenties. Misschien is het boek bedoeld voor het 'grote publiek' en oordeelde de auteur dat dit de leesbaarheid van het boek zou aantasten. Ten onrechte, meen ik. In een dergelijk werk is een literatuuroverzicht (bibliografie) minimaal op zijn plaats. Zelfs dat ontbreekt. Van een historicus-academicus had ik anders verwacht, temeer omdat er over dit specifieke en interessante onderwerp niet bijster veel werken in het Nederlands bestaan. Wils heeft hierdoor een kans laten liggen om, zowel het geïnteresseerde publiek als de wetenschappelijke onderzoeker, duidelijke aanknopingspunten te bieden voor verdere lectuur.

Desondanks is 'Van Clovis tot Happart' een meer dan aanbevelenswaardig boek. Het geeft geen louter feitenrelaas maar biedt een goed inzicht in de historische achtergrond en factoren die ervoor gezorgd hebben dat een deel van de Belgische bevolking zich nu collectief 'Vlaming' noemt, een ander deel 'Waal'.

Ruth Van Dyck

VOETNOTEN

- (1) Eric R. Wolf, *Europe and the People without History*. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press, 1982.
- (2) Een eerdere versie van deze bespreking verscheen in *Samenleving en Politiek*, 1, 1994.

